he Department of Public Instruction, Bombay.

GUJARÁTI PINGAL,

OR

PROSODY.

BY

DALPATRÁM DÁYÁBHÁI, C.I.E.

SIXTH EDITION.—12,000 Copies.

Bombay:
ERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1888.

BOMBAY:

PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, B

મુંબઈ ઈલાકાનું સરકારી કેળવણીખાતું.

ગુજરાતી પિંગળ.

कवीश्वर दलपतराम डाह्याभाइ सी. आइ इ. ए

બનાવ્યું.

આવૃત્તિ છઠી.

૧૨,૦૦૦ પ્રત

(આ પુસ્તકની માલિકી સન ૧૮૬૭ના ૨૫ મા આક્ટ પ્રમાણે નોંધેલી છે.)

મુંબઈ:

ગવર્નમેંટ સેન્ટ્રલ બુક ડીપો.

ઈસવી સન ૧૮૮૮.

કીમત દોઢ આનો.

અનુક્રમણિકા.

ગૂજરાતી પિંગળ.

સૂચના પ્રકરણ ૧.

દોહરા.

પિંગળ પાઠ પઢ્યા વિના, કાવ્ય કરે કવિ કોય;
વળિ વ્યાકરણ વિના વદે, વાણી વિમળ ન હોય. ૧
કવિતા કહિયે કલ્પના, જન મન રંજન જાણ;
સરસ સરસ રસ શબ્દમાં, અર્થનિ રચના આણ. ૨
શબ્દનિ રચના સરસ તે, અધિક અધિક અનુપ્રાસ;
ઉપમા આદિક અર્થના, અલંકાર આભાસ. ૩
કોમળ લાગે કાનને, મન ઉપજે મીઠાશ:
જુક્તિ સરસ જો જાણિયે, કવિમાં નહીં કચાશ. ૪

શબ્દાલંકાર વિષે.

શબ્દ અલંકૃતિ અધિક છે, ઉર ધર ધર્યો ઉમેદ;
ભાગે ભાગના કર્યા, ભાખ્યા મુખ્ય ત્રણ ભેદ. ૫
'ઝડ' સ્વર અક્ષર આવૃત્તિ, 'જમક' શબ્દની જાણ;
ચરણ તણી આવૃત્તિ તે, 'ચરણ સગાઈ' વખાણ. ૬

ઝડનું ઉદાહરણ. મનહર છંદ.

ધરમ ન ધાર્યો કીધાં કરમ પરમ ક્રૂર,
ભરમમાં ભૂલ્યો તજી શરમ સરવની.
દોડે દ્રવ્યદીશ મળે વીશ તો ચાળીશ ચાહે,
ઈચ્છા અહોનીશ છે ખરવ નિખરવની;
દીનની ન દાદ સુણે સ્વાદ જાણી વાદ વદે,
યાદ ભૂલ્યો મોતની પથારીના પરવની.

ઝમક અથવા યમકનું ઉદાહરણ.

વિચરી વિલાયતમાં લાયક વિલોક્યા લોક,
વિલોક્યાં વિશાળ રિદ્ધિવાળાં વળી ગામને;
મેળવ્યું વિશેષ જ્ઞાન મેળવ્યું વિશેષ માન,
મેળવ્યું વિશેષ દેશ હિતકારી કામને;
જાણીતો ન હતો પંથ જોઈને જાણીતો થયો,
જાણીતો થઈને કીધા જાણીતા તમામને;
મોટું એણે કીધું કામ માટે દેશે મોટું માન,
મોટા મોટા મહીપતિ મહીપતરામને.
સંભારી સંભારી ભારી ભારી શુભકારી કામ.
સંભારી સંભારી થૈ આભારી એના નામને;
વખાણી વખાણી હર્ખ આણી રાય રાણી સુદ્ધાં,
વદશે સુવાણી શાણી જાણી એની હામને;
પર-ઉપકારી-કર્મકારી કષ્ટ-નષ્ટકારી,
કહી નરનારી ધારી ધારી જોશે ધામને;
મોટું એણે કીધું કામ માટે દેશે મોટું માન,
મોટા મોટા મહીપતિ મહીપતરામને.

વરણ સગાઈ અથવા અક્ષર સગાઈનું ઉદાહરણ.

છળ ભેદ છાની રીત છોને લોક છેતરીને,
છેડે બાંધ્યું છે તે પાપ છોડ્યું કેમ છૂટશે:
ફાવે તેમ ફંદ કરી ફોગટ તું ફૂલ્યો ફરે,
ફંદી તારો ફેલધેડો ફટ દઈ ફૂટશે;

કહું કદી ક્રોડવાર કથન ન કાન ધરે,
કપટી કુટીલ સાથે કોણ માથું કૂટશે;
ખરે ખરો ખેલ આ તો ખેલવું ખાંડાની ધારે,
ખણી મૂળ ખાય કાળ ખાતાં ખાતાં ખૂટશે. ૧૦

દોહરા.

અર્થ અલંકૃતિના અધિક, જાણો જૂદા ગ્રંથ;
શીખી સારો સમજજો, પ્રસિદ્ધ તેનો પંથ. ૧૧
તુરત તોળવા તાળ તો, પઠ ગુરૂ લઘુનો પાઠ;
તે સંકેતે સમજવા, ઓળખજે ગણ આઠ. ૧૨

લઘુગુરૂ વિચાર.

હ્રસ્વ ઇ, ઉ, ને અકાર સ્વર, લઘુ અક્ષર લેખાય;
જોડાક્ષરથી જો પ્રથમ, થડકે તો ગુરૂ થાય.* ૧૩
બાકી સ્વર બીજા બધા, ગુરૂસંજ્ઞાથિ ગણાય;
પણ જાણો લઘુ જો સુખે, લઘુ જેવો બોલાય. ૧૪
વળિ જે સ્વર વ્યંજન વિષે, તોપણ ગુરૂ લઘુ તેમ;
ગુરૂની માત્રા બે ગણો, એકજ લઘુની એમ. ૧૫
ઽ । ઽ । ।। ।।।ઽ ।।ઽ ઽ। ।ઽ।
વક્ર ચિન્હ ગુરૂ વરણનું, લઘુની લીટિ લખાય;
।। ।। । ।ઽ ।।। ઽ ઽ ઽ ઽ । ।ઽ।
લઘુ ગુરૂ લખિને નવ ગણો ઉચ્ચારે *ઓળખાય. ૧૬

આઠ ગણવિષે.

મયરસ તજભન આઠ ગણ, અક્ષર ત્રણ ગણ એક;
કહું તેના આકાર તે, વાંચો રાખિ વિવેક. ૧૭
આદિ મધ્ય ને અંત્ય લઘુ, ય, ર, ત, નામ ગણ એહ;
ભ, જ, સ, એમ ગુરૂ ભાળિયે, ત્રણ ગુરૂ લઘુ મ, ન, તેહ. ૧૮

છપો.

માતાજી તે મગણ, નગર તે નગણ પ્રમાણો;
ભોજન તે ભણ ભગણ, જગાત જગણ ગણ જાણો;

---

* "ઓ" લઘુ છે

શમતા તે ગણ સગણ, યશસ્વી યગણ ગણીજે;
રામજી ગણો રગણ, તગણ તાતાર ભણીજે;
એવી રીતે ગણ આઠના, અચળ જુદા આકાર છે;
વળિ લકાર સંજ્ઞા લઘુ ગણો, ગુરૂનું ચિન્હ ગકાર છે. ૧૯

અંકસંજ્ઞા. શિખરિણી છંદ.

શશી[૧] ભૂમી એકે ભુજ[૨] નયન બે યુગ્મજ ભણો;
ત્રિ વન્હી[૩] લોકો છે, ભુવન ગુણ તે તો ત્રણ ગણો;
ચતુર્વેદો[૪] સુક્તી, જુગ વરણ તે ચાર સજનો;

શરો[1] ભૂતો પાંચે, ખટ[2] ચક્ર શાસ્ત્રો દરશનો. ૨૭

ભુજંગી છંદ.

મુની[3] સપ્ત સાતે વસુ[4] અષ્ટ આઠે,
નવે ખંડ[5] ભક્તી દશે દીશ[6] પાઠે:
કહો રૂદ્ર[7] એકાદશો ભાનુ[8] બારે,

---

૧ કામદેવના બાણ પાંચ છે માટે, બાણ-શર-તીર ઇત્યાદિ નામ ઉપરથી પાંચની સંજ્ઞા સમજવી તે પાંચ બાણના નામ ૧ કમળ, ૨ અશોક આસોપાલવ, ૩ આંબાનો મોર, ૪ મોગરો, ૫ પોશ આસમાની રંગનું કમળ ,પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ ભૂત કહેવાયછે માટે ભૂત કહેતા પાંચની સંજ્ઞા સમજવી

૨ શરીરમા માસના ચક્ર છ ઠેકાણે છે (૧) પૂંઠે (૨) નાભિએ. (૩) છાતીએ. (૪) કંઠે. (૫) બે ભમરો વચ્ચે (૬) તાળવે માટે ચક્ર કહેવાથી છની સંજ્ઞા સમજવી. શાસ્ત્ર છ છે (૧) ગોતમકૃત ન્યાય (૨) કણાદકૃત ન્યાય (૩) પૂર્વ-મીમાંસા (૪) વેદાંતશાસ્ત્ર. (૫) સાંખ્યશાસ્ત્ર (૬) યોગશાસ્ત્ર માટે શાસ્ત્ર કહે ત્યા છની સંજ્ઞા સમજવી દર્શન એટલે ધર્મના મોટા પંથ છ છે તેમા કેટલાએક તો છ શાસ્ત્રના છ મત જુદા છે તેનેજ ખટદર્શન કહેછે અને કેટલાએક નીચે પ્રમાણે ગણેછે જોગી-જંગમ-ફકીર-સંન્યાસી જૈન અને બ્રાહ્મણ એ છ ખાવાના રસ ખાટો, ખારો, કડવો, મીઠો, તીખો, અને તુરો એવા છ છે માટે રસ કહેતા પણ છ સમજવા.

૩ મુખ્ય મુનિ એટલે ઋષિ સાત છે (૧) ગોતમ. (૨) વિશ્વામિત્ર (૩) ભાર-દ્વાજ (૪) વશિષ્ઠ (૫) કશ્યપ (૬) અત્રિ. (૭) જમદગ્નિ. માટે ઋષિ અથવા મુનિ કહેવાથી સાત સમજવા અને સપ્ત એવું પણ સંસ્કૃતમાં સાતનું નામ છે.

૪ વસુ એ નામના આઠ દેવ છે, માટે વસુ કહેવાથી આઠની સંજ્ઞા સમજવી અને અષ્ટ એવુ સંસ્કૃતમા આઠનું નામ છે

૫ જાંબુદ્વીપના નવખંડ છે તેના નામ (૧) ઇલાવૃત્ત. (૨) કેતુમાળ. (૩) હિરણ્ય (૪) કુરૂ. (૫) રમ્ય. (૬) ભદ્રાશ્વ (૭) ભરત. (૮) કિંનર (૯) હરિવર્ષ માટે ખંડ કહેતાં નવ સમજવા. ભક્તિ નવ પ્રકારની છે તેની વિગત —

૧ ગુણ સાંભળવા. ૨ ગુણ કહેવા. ૩ સ્મરણ કરવું ૪ પગ ચાંપવા. ૫ પૂજા કરવી. ૬ નમસ્કાર કરવો. ૭ દાસપણું કરવું. ૮ મિત્રતા કરવી. ૯ પોતાનો આત્મા અર્પણ કરવો. માટે ભક્તિ કહેતાં નવ સમજવા.

૬ દિશાઓ દશ છે. ૪ દિશાઓ ૪ ઉપદિશાઓ—પૃથ્વી અને આકાશ તથા પાતાળ માટે દિશા કહે ત્યાં દશની સંજ્ઞા સમજવી.

૭ રૂદ્ર કહેતા શિવ ૧૧ છે.

૮ સૂર્ય બાર છે. ગુણભેદે કરીને પ્રત્યેક મહિનાના સૂર્યનું નામ જુદું છે

પછી યક્ષ[૧] છે રત્ન[૨] ચૌદે વિચારે. ૨૧
તિથી[૩] તે પછી સોળ શૃંગાર[૪] જાણો,
પછી અંકની તો ગતી વામ આણો;
મુની[૭] ભૂમિ[૧] સપ્તાદશે[૫] જેમ માનો,
અઢારે પુરાણો[૬] કહ્યાથી પિછાનો. ૨૨

દોહરા.

એ વિધિના છંદ તે, ભણવા જો મન ભેળ;
વરણ મેળમાં વરણ ગણ, માત્રા માત્રા મેળ. ૨૩
ચતુર્થાંશ તે ચરણ પદ, જતિ પદમાં વિશ્રામ;
મત્તા મત્ત કળા કળો, તે માત્રાનાં નામ. ૨૪

---

૧ યક્ષ શિવના ચાકર કુબેર ભંડારી વગેરે તેર છે માટે યક્ષ કહેવાથી ૧૩ સમજવા.

૨ સમુદ્રમાથી નીકળેલા રત્ન ચૌદ છે તેની વિગત્ ને (૧) લક્ષ્મી (૨) કૌસ્તુભમણિ (૩) પારિજાતક નામના ફૂલનું ઝાડ. (૪) એક જાતનો દારૂ. (૫) ધન્વંતરિ વૈદ્ય (૬) ચંદ્રમા. (૭) કામદુધા ગાય (૮) ઇંદ્રનો હાથી (૯) અપ્સરા. (૧૦) સૂર્યનો ઘોડો. (૧૧) અમૃત. (૧૨) સારંગ નામનુ ધનુષ્ય. (૧૩) શંખ. (૧૪) હળાહળ વિષ. માટે રત્ન કહેવાથી ૧૪ ની સંજ્ઞા સમજવી

૩ તિથિ કહેતાં ૧૫ સમજવા.

૪ શૃંગાર સોળ પ્રકારના છે. તેની વિગત ને (૧) પીઠી ચોળીને નહાવું. (૨)

સમપદ[1] ચારે સમપદો, અર્ધ અર્ધ સમ તેહ;
વધે ઘટે તે વિષમપદ, ત્રણ છે છંદ તરેહ. ૨૫
વરણ મેળ તો વરણ ગણિ, રચતાં રહે ન વહેમ;
મન ધરિ માત્રા મેળમાં, તાળ ધરો કહુ તેમ. ૨૬
તાળનિ[2] કળ ને પાછલી, મળે ન તૂટે તાળ;
આવિ મળે જો આગલી, તાળ તુટે તતકાળ. ૨૭
તાળ લગારક તૂટતાં, ગણે ન ગુણિજન દોષ;
લાગે કવિતા લંગડી, તો શુણિ નહિ સંતોષ. ૨૮

પ્રકરણ ૨ જું.

માત્રામેળ છંદ.

૧. ગમક છંદ. માત્રા ૫. તાળ ૧.

કળબાણ, પદજાણ, તે ગમક, પદ સમક. ૧
ત્રીજીજ, કળકીજ, ત્યાં તાળ, સંભાળ. ૨
લઘુ અંત, ગુણવંત, સજ છંદ, તજ ફંદ. ૩

ઉપદેશ વિષે.

રટ રામ, સુખધામ, દુખ જાય, સુખ થાય. ૪
શુભ વાત, શુણ ભ્રાત, ધર હામ, કર કામ. ૫
વિશ્રામ, આ ઠામ, નથિ અચળ, છે સચળ. ૬
દિન એક, દુખ છેક, પડશેજ, નડશેજ. ૭
શિદ પાપ, કર આપ, કર ભક્તિ, છે શક્તિ. ૮

---

૧ સમપદ છંદમા બે પદને છેડે પ્રાસ મળતા આવે, અને અર્ધ સમપદમા એટલે દોહરા વગેરેમાં અર્ધ ભાગે અને અંતે બે ઠેકાણે પ્રાસ મળેછે, પણ સોરઠામા વચ્ચેજ બે ઠેકાણે પ્રાસ મળેછે વિષમ પદમા પણ અર્ધ સમની પેઠે પ્રાસ મળેછે

૨ જેટલામી માત્રા ઉપર તાળ કહ્યો હોય તે માત્રા અને તે પછીની માત્રા મળીને ગુરૂ થાય તો તાળ તૂટે નહિ. જેમકે પાંચમી માત્રા ઉપર તાળ કહ્યો હોય તો પાંચમી ને છઠ્ઠી મળીને ગુરૂ થાય તો તાળ તૂટે નહિ. પણ પાંચમી માત્રાથી અગાઉની માત્રા એટલે પાંચમી ને ચોથી મળીને ગુરૂ થાય તે તાળ તૂટે.

જ્યાં મરિશ, શું કરિશ, કેમ તરિશ, દિલ ડરિશ. ૯
જઇ નરક, થઇ ગરક, વસિ રહિશ, ક્યાં કહિશ. ૧૦
કર આજ, શુભ કાજ, ઊગરિશ, ભવ તરિશ. ૧૧
ઉર ધાર, આ વાર, કહે સત્ય, દલપત્ત. ૧૨

૨. વામ છંદ. માત્રા ૬. તાળ ૨.

છકળ કરણ, ચરણ ચરણ, સરસ નામ, છંદ વામ. ૧૩
એક ચાર, જ્યાં ઉચાર, ત્યાંથિ તાળ, તું ન ટાળ. ૧૪
ત્રણ છ ઠાર, ગુરૂ ન ધાર, એ વિચાર, ઉર ઉતાર. ૧૫
વળિ વિચાર, કર ગમાર, રંક રાય, કાળ ખાય. ૧૬
તું કુપાત્ર, કોણ માત્ર, ગર્વ છોડ, વિનય જોડ. ૧૭
ન કર ક્રોધ, તજ વિરોધ, અકળદેવ, એક સેવ. ૧૮
અવર જૂઠ, છોડ મૂઠ, સત્ય વાત, સમજ ભ્રાત. ૧૯

૩. કંતા છંદ. માત્રા ૭. તાળ ૨.

સુનો કળવંત, ગુરૂલઘુ અંત, કંતાછંદ, છે સુખકંદ. ૨૦
પૃથ્વી પાંચ, જ્યાં કળ વાંચ, ત્યાં ધર તાળ, ભણિ સંભાળ. ૨૧
શુણરે મૂઢ, શિક્ષા ગૂઢ, દિલમાં દ્વેષ, લઇશ ન લેશ. ૨૨
સગા સમાન, સઉને માન; દયા અપાર, દિલમાં ધાર. ૨૩
વારંવાર, કર ઉપકાર, પરહર પાપ, થા શુધ આપ. ૨૪
દિલથી દેવ, તો તતએવ, તજશે રીશ, શ્રીજગદીશ. ૨૫

૪. મધુભાર છંદ. માત્રા ૮. તાળ ૨.

કળ આઠ આણ, મધુભાર જાણ, ગુ લ અંત હોય, સંશય ન કોય. ૨૬
ત્રીજી છઠીજ, માત્રા રહીજ, ત્યાં તાળ દીજ, લઘુ પંચમીજ. ૨૭
સાંભળ સુજાણ, આળસ ન આણ, ઉદ્યમ વિશેષ, આદર હમેશ. ૨૮
ટળશેજ દુઃખ. મળશેજ સૂખ, ફળશે ઉદ્યોગ, બળશે કુરોગ. ૨૯

૫. દીપક છંદ. માત્રા ૧૦. તાળ ૨.

દશ માત્રિકા દેખ, ગુ લ અંત ગણિ લેખ,
દીપક નકી નામ, છે છંદ સુખ ધામ. ૩૦

ત્રીજી અને આઠ, ત્યાં તાળનો ઠાઠ;
પણ પાંચમી માત્ર, તે લઘુ તણું પાત્ર. ૩૧
જો હિંદુનો દેશ, બહુ સર્વેથી બેશ;
છે ભલભલા ભાગ, બળવંતનો બાગ. ૩૨
ઉપમા ઘટે એહ, દિલ ન કર સંદેહ;
જળ સિંચિયે જોય, ફળ ફૂલ બહુ હોય. ૩૩
પણ પદમણી કોય, વ્યંડળ વરી હોય;
પ્રસવે ન સંતાન, છે એજ અનુમાન. ૩૪
નિર-ઉદ્યમી નાથ, પડિ પૃથ્વિ તે હાથ;
અતિ મેઘ અનુકૂળ, પણ ધૂળની ધૂળ. ૩૫

૬. આભીર છંદ. માત્રા ૧૧. તાળ ૩.

પદ માત્રા અગ્યાર, આભીર છંદ વિચાર;
છેવટ ગુ લ સંભાળ, ભૂશર ભકતી તાળ. ૩૬
ઉદ્યમ દિશે અનેક, અતિ ઉત્તમ તો એક;
એતી સૌને માથ, પડિ પશુ જનને હાથ. ૩૭
વિદ્યા વિના સદાય, નર શ્રમ નિષ્ફળ જાય;
રે, લાવો આ વાર, વિલાયતી હથિઆર. ૩૮
વાવો કરી વિચાર, પાકે જેમ અપાર;
જેથી જીવે ગામ, ક્યાં મૂરખનું કામ. ૩૯
વડી અકલની વાત, એતી છે પ્રખ્યાત;
વાંચો પુસ્તક માંહિ, વળતી બોલો આંહિ. ૪૦

૭. તુરગ છંદ. માત્રા ૧૨. તાળ ૩.

જુગ જુગ જુગ કળ ધરિયે, જગણ ન જતિમાં કરિયે;
પ્રતિ જતિ પ્રથમજ તાળે, તે વૃત તુરગ રૂપાળે. ૪૧
ઉદ્યમને આ ટાણે, જન મન સ્વારથ જાણે;
અધ્ધ છે એધિકું એમાં, તત્વ કશું નથિ તેમાં. ૪૨
વાતો એવી વાળા, નર મેં બહુજ નિહાળ્યા;
અંતર અધિક ઉદાસી, કામ કરે ન તપાસી. ૪૩
જાણે પાપ કરૂં છું, પ્રભુનો ચોર ઠરૂં છું;
ભવમાં પેટજ ભરવા, કર લીધી કૃષિ કરવા. ૪૪

નહિતો તજિ આ આળા, માંડત કરમાં માળા;
એવો વે'મ નઠારો, ન થયો તેથિ સુધારો. ૪૫

૮. જળતરણ છંદ. માત્રા ૧૩. તાળ ૩.

તેર માત્રાનું પદ બંધ, જાણજો જળતરણ છંદ;
પાંચ પાંચેજ વિશ્રામ, ગુરૂ લઘુ અંતને ઠામ. ૪૬
એક ખટ રૂદ્ર ત્યાં તાળ, જતિથકી જગણ તો ટાળ,
છે ઘણો સરસ તે છંદ, ઉચ્ચરતાં થાય આનંદ. ૪૭
એવું તો આદરો કામ, રીઝશે જે થકી રામ;
અધિક ઉપજાવિયે અન્ન, જેથિ જીવે ઘણા જન. ૪૮
થાન ઉપજાવિયે થોક, લાભ બહુ લે બધા લોક;
કોટિ કલ્યાણનું કામ, ઉર વિષે સમજવું આમ. ૪૯
એકલો સ્વાર્થ નહિ એહ, તત્વ છે ધર્મ પણ તેહ;
આદરે જે ન ઉદ્યોગ, જાણજો નરકના જોગ. ૫૦
પ્રૌઢ એણે કર્યું પાપ, શિર ધરે દેવનો શાપ;
ઉદ્યમે થાય ઉપકાર, ઉદ્યમી જગત આધાર. ૫૧

૯. હાકળી છંદ. માત્રા ૧૪. તાળ ૪.

જુગ જુગ જુગ કળ ગુરૂ અંતે, હાકળિછંદ કહ્યો સંતે;
પ્રથમ પછી ચ્યારે ચ્યારે, તાળ ધરે, ન જગણ ધારે. ૫૨
નારી ગુણકા જ્યાં નાચે, રૂડા નર નહિ ત્યાં રાચે;
એવિ સભાથિ રહો અળગા, વિદ્વત થઈ ન રહો વળગ્યા. ૫૩
જુથ મળે ત્યાં જે નરનાં, તે નર તેનિ બરાબરના;
ગુણકામાં ગુણ દુષ્ટ રહે, તનનનતા થૈ તાન લહે. ૫૪
થનગન થનગન નાચ કરે, ધીરજ ને ધન ધર્મ હરે;
જો ભાવે ભગવાન ભજો, તો તે સોબત સદા તજો. ૫૫

૧૦. ગજળ છંદ. માત્રા ૧૪. તાળ ૪.

લોક કળા જગણ મત ચાર, ગુરૂલઘુ અંત ગજળ વિચાર;
ભૂશર આઠમી કળ બાર, તે પર તાળ તો નિરધાર. ૫૬
જે નર હોય ચતુર સુજાણ, એ ન કરેજ આપ વખાણ;
આપ વખાણ જો ઉચ્ચરાય, સ્નેહ વિનાશ શોભા જાય. ૫૭

જો વરસાદ વરસ્યો હોય, વાટ જનાર કહેશે કોય;
સૂરજ ઊગશે આકાશ, કેમ રહેજ ગુપ્ત પ્રકાશ. ૫૮
વિશ્વ વિષેજ સાચી વાત, પ્રગટ થતાં થશે પ્રખ્યાત;
જો મન આ અરબર જાણ, તો તજ આપ આપ વખાણ. ૫૯

૧૨. ઉધોર છંદ. માત્રા ૧૪. તાળ ૬.

માત્રા ચૌદનું પદમાન, ગુલ અંતે ઉધોર પ્રમાન;
તાળે એક ત્રણ શર આઠ, દશ દ્વાદશ ઊપર પણ પાઠ. ૬૦

મનને શીખામણ વિષે.

મન તું મૂર્ખ ચાળા મેલ, ખટપટ ખેલમાં શિદ ખેલ;
ધર તું ધરણિધરનું ધ્યાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૬૧
ઘડવા મેલ અઘટિત ઘાટ, વિચર સદૈવ સારી વાટ;
ગુણ ગોવિંદના કર ગાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૬૨
ભટક્યો ભવ વિષે બહુ ભાત, લંપટ ખાધિ તેં ઘણિ લાત;
ફરિને ફરિશ નહિ તોફાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૬૩
લાખો તેં કિધા અભિલાખ, રહિ તુજ હાથમાં તો રાખ;
કહું તે કથન ધરને કાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૬૪
સજ તું સૃષ્ટિપતિથી સ્નેહ, તજ તું તર્ક જુલમી જેહ;
ભજ તું ભાવથી ભગવાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૬૫
અગણિત કર ભલે ઉપાય, ધાર્યું ધરણિધરનું થાય;
ગુણિયલ થઈ સમજ શુભજ્ઞાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૬૬
વીત્યાં વર્ષ લખિ વિચાર, વિતતાં કાંઈ ન લાગી વાર;
અવસર આવશે અવશાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૬૭
ભ્રમણામાં ભમ્યો ભરપૂર, આશા અધિક આણી ઉર;
ન સર્યો અર્થ વ્યર્થ નિદાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૬૮
કદિ તેં મેળવ્યું ધન ક્રોડ, છત્યો જગત શેઠનિ જોડ;
ગાત્રું અંત તો સમશાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૬૯
લીધો લેશ તેં નહિ લાભ, દુખના ઉગિયા શિર દાભ;
હવે તુજને થયું બહુ ભાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૭૦
હજિ તો બાજિ છે તુજ હાથ, સગઉ શોધ સારો સાથ;

૧ શરીરમાંનામાં છે.

ત્રીકસ સાથ જોડી તાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૭૧
મેલી માન મટ ઉન્મત્ત, દીક્ષા દે ભલી દલપત્ત ;
પ્રીતિ કર હરીરસ પાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૭૨

૧૨. જેકરી છંદ. માત્રા ૧૫. તાળ ૪.

પ્રતિપદ માત્રા પંદર ધરી, જુગતે છંદ કરો જેકરી ;
તાળ પ્રથમ શ્રુતિ શ્રુતિયે ધરો, અંતે લઘુ ગુરૂ અક્ષર કરો. ૭૩

૧૩. ચોપાઈ. માત્રા ૧૫. તાળ ૪.

જેકરીછંદ બરાબર જોય, અંતે ગુરૂ લઘુ અક્ષર હોય ;
તે તો છંદ તણું આ ઠામ, ચતુર કહે ચોપાઈ નામ. ૭૪

૧૪. ચરણાકુળ છંદ. માત્રા ૧૬. તાળ ૪.

ચરણ ચરણમાં માત્રા સોળે, તાળ ધરો ચોપાઈ તોલે ;
છે ગુરૂ બે જો છેવટ ઠામે, છંદ નકી ચરણાકુળ નામે. ૭૫

૧૫. અલક છંદ. માત્રા ૧૬. તાળ ૪.

ચરણાકુળ સમપદ પરિપૂરણ, છંદ અલક ચિત દુખહર ચૂરણ;
પ્રતિપદ અંતે બે લઘુ અક્ષર, નહિ સમજે જન જેહ નિરક્ષર. ૭૬
ચોપાઈ, જેકરિ ને ચરણાકુળ, અલકસહિત એ ચારેને મૂળ;
વૃત ચોપાઈ લખે સાધારણ, તાળ બરાબર છે તે કારણ. ૭૭
જે અભિમાન ધરે અતિઅંતર, તે નર નિંદિત થાય નિરંતર ;
વિનય સહિત ઉચરે મુખવાયક, તે સનમાન લહે સુખદાયક. ૭૮
નમે ઘડો પામે જળ નિર્મળ, જો ન નમે તો તે ન લહે જળ;
એમ વિચાર અપાર કરો ઉર, મિત્ર રહો અભિમાન થકી દુર. ૭૯

૧૬. પદ્ધરી છંદ. માત્રા ૧૬. તાળ ૪.

પ્રતિચરણ સોળ માત્રા પ્રમાણ, તે ચરણ અંત તો જગણ આણ;
ત્રણ ખટ અગ્યાર રત્નેજ તાળ, પદ્ધરીછંદનો એજ ઢાળ. ૮૦
ભજ ભાવ રાખિ ભગવાન નામ, સૌ થાય સદ્ય તો સફળ કામ ;
દિલ શુદ્ધ રાખિ જો થાય દાસ, પ્રભુ દૂર છે ન, છે સર્વ પાસ. ૮૧
તું જીવ સર્વને મિત્ર જાણ, પૂરણ પ્રકાશથી પ્રેમ આણ ;
ભિંતરથિ તોડજે વૈરભાવ, તજ દ્વેષ ક્લેશકારી બનાવ. ૮૨

૧૭. પ્લવંગમ છંદ. માત્રા ૨૧. તાળ ૫.

માત્રા પ્રતિપદ એક, અને વિશ આણિયે ;
એકાદશ દશ ઉપર, જરૂર જતિ જાણિયે ;
એક ઉપર પછિ ચતુર, ચતુર પર તાળ છે ;
આદિ ગુરૂ ગુરૂ અંત, પ્લવંગમ ચાલ છે. ૮૩
છત્રે થાતી છાંય, છડીધર છાજતા ;
હાથી હોદામાંય, રસીક બિરાજતા ;
આયુષ રિદ્ધિ અનેક, ભરેલી ભાગ્યમાં ;
એ સૂતા દિન એક, ઉછળતી આગ્યમાં. ૮૪
ભોગવતા ઉપભોગ, મહા સુખ માણતા ;
જોતાં જોગ્ય અજોગ્ય, જરી નહિ જાણતા ;
ફીધા દામ કરોડ, ખજાને ખાણમાં;
સૂતા તાણી સોડ, મસીદ મશાણમાં. ૮૫
ઇંદ્રપુરી અનુસાર, નગરિયો નોખમાં ;
કોટીધ્વજ સાહુકાર, ગરજતા ગોખમાં ;
સુંદરિયો ગુણસાર, મહા ગુણ મરદમાં ;
કો જાણે કઇઠાર, ગઇ મળિ ગરદમાં. ૮૬
માટે મારા મિત્ર, વિચારો વાતરે ;
પાપી મટો પવિત્ર, ભલા થઇ ભ્રાતરે ;
જીવનનું ફળ જાણિ, ભજો ભગવાનરે ;
અંતરપ્રીતી આણિ, ધરો નિત્ય ધ્યાનરે. ૮૭

૧૮. મહીદીપ છંદ. માત્રા ૨૨. તાળ ૪.

ખાન પાન ચીજ ખૂબ, એજ આજ આપે ;
ભૂખ તરશ ઠંડ તાપ, કષ્ટ સર્વ કાપે ;
તે તને ઘડીક એક, એક યાદ આણે ;
તું અભાગિ દુષ્ટ, ઈષ્ટદેવને ન જાણે. ૯૦
જો વિચારિ જીવ જન્મ, પામિને શું પામ્યો ;
ભક્તિની ન જુક્તિ જાણી, પાપ કાંપ જામ્યો ;
છે હજી ઉપાય થાય, તો ઘણુંજ સારૂં ;
જે ઘડીક જાય ઓછું, થાય આયુ તારૂં. ૯૧

૧૯ હીર. છંદ. માત્રા ૨૩ તાળ ૮.

ત્રેવિશ કળ, લાવિ સકળ, મિત્ર પ્રેમથી ;
આદિ ઉપર, ત્રણત્રણ પર, તાળ તું ધર, નેમથી ;
શાસ્ત્ર અંત, શાસ્ત્ર અંત, વિરતિવંત, તોય તે ;
આદિ દીર્ઘ, અંત રગણ, હીરછંદ હોય તે. ૯૨
વિશ્વપાળ, ધીવિશાળ, છો દયાળ, દેવરે ;
શોક હારિ, સૌથિ સારિ, છે તમારી ટેવરે ;
જ્ઞાન અર્ક, સર્વહરક, દુઃખનરક ખાણિનાં ;
આપ ચરણ, તાપ હરણ, પાપહરણ પ્રાણિનાં. ૯૩
શુદ્ધ જ્ઞાનનો નિધાન, તું સમાન તુંજ છે ;
જે ઉદેજ સર્વ એજ, તૂજ તેજપુંજ છે ;
હું અજાણ શા પ્રમાણ, લઉ વખાણ વાણિનાં ;
આપ ચરણ તાપ હરણ, પાપહરણ પ્રાણિનાં. ૯૪
જાણિ દાસ, તોડિ ત્રાસ, રાખ પાસ રીઝિને :
સાંજપ્રાત તો ન તાત, બોલુ વાત ખીજિને ;
થા સહાય કષ્ટ જાય, રંકરાય રાણિનાં ;
આપ ચરણ તાપ હરણ, પાપહરણ પ્રાણિનાં. ૯૫

૨૦. કાવ્ય છંદ અથવા રોળા છંદ. માત્રા ૨૪. તાળ ૬.

અર્દ્ધ ચરણ અગિયાર, તથા પછિ તેર કળાનું ;
પ્રથમ પછી પ્રતિચાર, કળાપર તાળ ભલાનું :
જગણ ન હોય જરૂર, તમામ તપાસી તાણો ;
કાવ્યછંદ કરિ શોર, તિમિર આણુસમ જાણ ટાળો. ૯૬

જન્મ મરણ દુખહરણ, ચરણ શ્રીહરિનાં સેવો ;
એ પ્રભુ અભરાભરણ, તરણ તારણ છે તેવો ;
કષ્ટહરણ સુખકરણ, ધરણ ધરણી ધીમંતો;
સુખનિધિ અશરણશરણ, વરણ ઉજ્વળ ગુણવંતો. ૯૭

હરિગીત છંદ. માત્રા ૨૮. તાળ ૮.

કળ સકળ અઠ્ઠાવીશમાં, ધર *રગણ છેવટ રીત છે;
શણગાર રવિએ વિરતિતો, મનહરણ તે હરિગીત છે ;
ત્રીજી ઉપર પછી ત્રણ ચતુરપર, એમ આઠે તાળ છે;
તે તાળમાં જો જગણ તો, ન કહીશ છંદ રસાળ છે. ૯૮
તજરે તું કપટી કપટ ઝટ, વળિ લપટ થા શુભ લક્ષમાં ;
દિન ચાર પછી બેશિરા ચપટ, જઈ પાપકેરા પક્ષમાં ;
નમિ હાથ જોડી નાથને, શુભ સાથમાં સંચર સદા ;
બ્રહ્માંડ નાવે બાથમાં, કરવી ન તૃષ્ણા તે કદા ; ૯૯
શુણિ શ્રવણ ધારી, શીખ સારી, લાભકારી લેખજે;
તો અંત તારી મોક્ષબારી, દુઃખહારિ દેખજે ;
તજિ જૂઠ જારી, પુરૂષ નારી ચિત્ત વિચારી ચાલજો ,
ભય જાયભારી થાય યારી, હીતકારી હાલજો. ૧૦૦

૨૨. ચોપાયા છંદ માત્રા ૨૮ તાળ ૭.

પ્રથમ અરધમાં સોળ કળા કરિ, ઉપર બારે આણો ;
તાળ પ્રથમ પછિ શ્રુતિ શ્રુતિ ઉપર, જો ચોપાયા જાણો ;
અંતે તો ગુરૂ અક્ષર આણી, ચરણ રચો શુભ ચારે ;
બે ચરણે પણ કોઈ બોલેછે, હરો શુણેલ હજારે. ૧૦૧
પાડોશણને આટો આપો, ઘરનાં ચાટે ઘંટી ;
છોકરડાં તો છાશ પિયેને, બાવો માગે બંટી .
સ્વારથિયા છે એવા સઘળા, જીવતણી નહિ જાણે ;
પર્વત જેવી પરની પીડા, અંતરમાં નહિ આણે. ૧૦૨

૨૩. મરહઠા છંદ. માત્રા ૨૯. તાળ ૭.

માત્રા દશ આઠે, ધરજતિ પાઠે, ઉપર કળા અગિયાર ;
મરહઠ્ઠા નામે, કવિતા કામે, છંદ બનાવો સાર ;

---

* છેલે 'ર' ગણ, ને બદલે ત્રણ લઘુ આવી એક ગુરૂ કરે તોપણ ચાલે.

છે ગુરૂ લઘુ છેલો, એમજ મેલો, એલો લાવી ખાંત ;
તજિ બે ચચ્ચારે, તાળજ ધારે, ત્યારે થાય નિરાંત. ૧૦૩
કૂવો કે ખડિયો, જેને જડિયો, ભારે તેનાં ભાગ્ય ;
તે વર્ષ સુગાળે, કે દુષકાળે, ભાળે નહિ દુર્ભાગ્ય ;
કાગળ કૂવેતર, ખાસું ખેતર, તેતર તીડ નખાય ;
લેખણ હળ હાંકે, પૂરણ પાકે, થાકે ખાતાં ખાય. ૧૦૪

૨૪. રૂચિરા છંદ. માત્રા ૩૦. તાળ ૮.

ચરણ ચરણમાં ત્રીશે માત્રા, અંતે તો ગુરૂ એક કરો :
આઠે આઠે પઢતાં પાઠે, વળિ થોડો વિશ્રામ ધરો ;
એક ઉપર પછિ ચારે, ચારે, તાળ સરસ લાવો તેમાં ;
રૂચિરા નામે છંદ રૂપાળો, અલ્પ નથી સંશય એમાં. ૧૦૫
બાળાપણમાં, બૂઢાપણમાં, ડાપણમાં દેઢેલ થયો ;
પરઉપકારી કામ ન કીધું, જોતાં જોતાં જન્મ ગયો ;
સજ્જનનો તેં સંગ ન કીધો, રોઝ રખડતો રોજ રહ્યો ;
અંધો થઇને ધંધે ધાયો, વેઠ ઉપાડી ભાર વહ્યો. ૧૦૬

૨૫. સવૈયા છંદ. માત્રા ૩૧—૩૨. તાળ ૮.

સજ્જન કવિ જો કરો સવૈયા, હૈયામાં ધારે હેત અનંત ;
માત્રા એકત્રીસ ચરણમાં, સોળે તો વિશ્રામ વસંત ;
બત્રીશા પણ બીજિ તરેના, રૂચિરા તુલ્યે તાળ રહંત ;
એકત્રીશે અંતે ગુરૂ લઘુ, બત્રીશામાં બે ગુરૂ અંત. ૧૦૭
તેજ ભણ્યો નર તેજ ગણ્યો જે, સદ્ગુણ શીખિ તજે તોફાન;
ભણતર ગણતર પાર ગયો પણ, જો ન થયો નર જે ગુણવાન ;
મૂરખ જેવો મૂરખ તે, સમજો ન કદી સુધરેલ સમાન ;
પોપટ વેણ વિચિત્ર પઢે પણ, દે નહિ માનવિ કન્યાદાન. ૧૦૮

સવૈયા બત્રીશાનું ઉદાહરણ.

જો સંસાર સુખે સુધરે તો, જોગિ બની જાચે કુણ બાબૂ ;
તીર્થ પિતા માતા તજિ કોણ, ચડે ગિરનાર સિધાચળ આબૂ :
જો મન શુદ્ધ, પઢો ન પઢો પછિ, વેદપુરાણ કુરાન કિતાબૂ ;
પાણિ થકી જો શુદ્ધ થયું પટ, શામાટે ઘસિયે લઈ સાબૂ. ૧૦૯

૨૬. લીલાવતી છંદ. માત્રા ૩૨. તાળ ૮.

માત્રા બત્રીશે ચરણ ચરણમાં, અંતે તો ગુરૂ એ આણો;
લીલાવતિ નામે છંદ અનોપો, જતિ દશ આઠ ઉપર જાણો;
ત્રિજિ અક્ષરપર તાળ પછી શ્રુતિ શ્રુતિપર, તેજ રિતે સ્વરગતિ ન્નાણો;
આ લોકવિષે પરલોક વિષે, પ્રભુપદ ભજિપૂરણ સુખ માણો. ૧૧૦
મિથ્યા અભિમાની માનવિતે મન, માન વસે સાૈથી મોટૂં;
વિદ્વાનપણું ઘણું જેમ વધે. અભિમાન જશે ખસતું ખોટૂં;
દુરથી તો ડુંગર દીસે દિલમાં, છેકજ વાદળુ છે છોટૂં;
પણ પાસે જઇને જે જન જોશે, ચિત તેમાં રહેશે ચોટચૂં. ૧૧૧

૨૭. ત્રિભંગી છંદ. માત્રા ૩૨. તાળ ૮.

માત્રા દશ આણો, આઠ પ્રમાણો, વળિ વસુ જાણો, રસ દીજે;
અંતે ગુરૂ આવે, જગણ ન લાવે, ભણતાં ભાવે ત્યમ કીજે;
લીલાવતિ જેવા, તાળજ દેવા, ત્રિભંગી તેવા છંદ કરો;
જતિપર અનુપ્રાસા, ધરિયે ખાસા, સરસ તમાસા શોધિ ધરો.૧૧૨

પ્રભુસ્તુતિ.

દોહરો.

જય જય અડગ જગતપતી, જય સુખનિધિ સાક્ષાત;
જય જય જન જનની જનક, જય જય પ્રભુ પ્રખ્યાત. ૧૧૩

ત્રિભંગી છંદ.

જય પ્રભુ પ્રખ્યાતા, પદ પંકાતા, સુગુણિ ગણાતા, ગુણ જ્ઞાતા;
તુ ભગની ભ્રાતા, દિલ અવદાતા, શુભ શોભાતા, સાક્ષાતા;
જય વિશ્વ વિધાતા, અલખ લખાતા, મુક્ત મનાતા, મુદમાતા;
જય જય જગ ત્રાતા, તું પિતુમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા.૧૧૪
જય પૂર્ણ પ્રકાશી, વિશ્વ વિલાસી, અખિલ નિવાસી, આકાશી;
જય અચળ ઉજાસી, વિપત વિનાશી, છત નિજ દાસી, છે, ખાસી;
ઋષિ સહસ્ર અઠચાશી, સિધ ચોરાશી, તત્વ તપાસી, ચિત ચહાતા;
જય જય જગત્રાતા, તું પિતુમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા.૧૧૫
જય જય જગસ્વામી, સદગુણ ગામી, નિર્મળ નામી, નહિ ખામી;
જય અંતરજામી, અચળ અકામી, શુભ વિશ્રામી, સુખધામી;

પ્રભુ તુજ પદ પામી, થાય પ્રણામી, જે ન હરામી, જન થાતા;
જય જય જગ ત્રાતા, તું પિતુમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા. ૧૧૬
જય સર્વાધારા, સુખ કરનારા, પ્રીતમ પ્યારા, પ્રભુ મારા;
સગળા ગુણ તારા, સૌથી સારા, અન્ય નઠારા, ખુબ ખારા;
તુજ મતથી ન્યારા, જે નર દારા, ભયના ભારા, ભરિ જાતા;
જય જય જગત્રાતા, તું પિતુમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા. ૧૧૭
તું સમર્થ તરવા, તારણ કરવા, અભરણ ભરવા, ભય હરવા;
દુષ્કર આદરવા, ધરણી ધરવા, ગુણ વાવરવા, ગુણ ગરવા;
બહુ કીર્તિ ઉચ્ચરવા, ઠિક થઈ ઠરવા, યશ વિસ્તરવા, વિખ્યાતા;
જય જય જગત્રાતા, તું પિતુમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા. ૧૧૮
મન તુજને મળવા, તન દુખ ટળવા, અકળિત કળવા, રસ ગળવા;
અંતે અવિચળવા, પાપ પ્રજળવા, દહાડા વળવા, દુખ દળવા;
શુભકૃત ફળ ફળવા, બંધન બળવા, હિત સાંભળવા, હે ભ્રાતા;
જય જય જગત્રાતા, તું પિતુમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા. ૧૧૯
હૃદયે મુજ રસિયા, વાસો વસિયા, ક્ષણું ન ખસિયા, જ્યમ કશિયા;
હેતેથી હસિયા, ઠિક થઈ ઠસિયા, બોલિ ફસિયા, બહુ જશિયા;
વળિ સરસ વિલસિયા, ધીમે ધસિયા, રતી ન ચશિયા, રસ રાતા;
જય જય જગત્રાતા, તું પિતુમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા. ૧૨૦
જય જય અસુરારી, કરૂણાકારી, બળિયા તારી, બલિહારી;
સૃષ્ટિ સંસારી, તેં વિસ્તારી, તેંજ ઉગારી નરનારી;
જેવી મતિ મારી, સ્તુતી ઉચ્ચારી, લે દીલ ધારી, જગધાતા;
જય જય જગત્રાતા, તું પિતુમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા. ૧૨૧
સ્તુતિ કરિ તુજ નામે, કરૂણા કામે, ઉર ધરિ આ મેં, આ ઠામે;
રહિ ધીરજ ધામે, જે જન પામે, ભુલે ન ભામે, ભય વામે;
શુભ છંદ રચ્યા મેં, દલપતરામે, પછી કર્યા મેં, પ્રસરાતા;
જય જય જગત્રાતા, તું પિતુમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા. ૧૨૨

દોહરો.

સુખદાતા અશરણશરણ, હરકત હરણ હરેક;
શુભ કરજે જન સર્વનું, અરજ સુણી આ એક. ૧૨૩

૨૮. પદ્માવતી છંદ. માત્રા ૩૨. તાળ ૮.

દશ આઠે પ્યાસા, ધરિ અનુપ્રાસા, ઉપર કળા ચૌદે આવે ;
પદ્માવતી નામે, છંદ સુકામે, ગુણવંતા કવિજન ગાવે ;
ત્રીભંગિ પ્રમાણે, તાળ વખાણે, કોમળ પદ રચશે કવિતા ;
ઉજળો જશ જામે, સગળે ઠામે, તે શોભે જેવો સવિતા. ૧૨૪
જગમાં ઘણું જીવો, કુળનો દીવો, જે પ્રતિદિન ઉપકાર કરે ;
સૌનું સુખ શોધે, જ્ઞાન પ્રબોધે, દીન જનોનાં દરદ હરે ;
તન ધનથી તેવો, ઉદ્યમ લેવો, એવો તો અભ્યાસ રહે ;
પ્રભુનો તે પ્યારો, મિત્ર અમારો, સારો સારો સર્વ કહે. ૧૨૫

૨૯. દુમિલા છંદ. માત્રા ૩૨. તાળ ૮.

બધિયે મળિ માત્રા બત્રિશ છે,
પણ એક ગુરૂ અંતે ધરિયે ;
વિશ્રામ કરી કળ સોળકને,
દુમિલા એવી વિધ આદરિયે ;
દુમિલા ગણમેળ થકી મળતો,
કળતો તે તુલ્ય ગણી કરિયે ;
તજિ બે પ્રુછિ તાળ તમામ તમે,
ગણિ આઠ ધરો શ્રુતિ આંતરિયે. ૧૨૬
ચિત ચોરિ ચહે બહુ ચંચળ થઈ,
ઘી ગોળ ઘડા ફોડે ઘરમાં ;
નિજ પેટ ભરે ચડી ઠેઠ સુધી,
જમવા જે કાંઇ મળે કરમાં ;
કદિ માત પિતા સુત સુંદરિને,
પૂછે ન સુખી દુ:ખમાં ડરમાં ;
જો આદમિ એ આચરણ ધરે,
તો ફેર કશો નર વાનરમાં. ૧૨૭

૩૦. ઝૂલણા છંદ. માત્રા ૩૭. તાળ ૮.

કર કળા સર્વ તો સાડત્રીશે મળી,
દશ દશે આઠ વિશ્રામ આણી ;

અંત ગુરૂ એક તો અચળ કરી આણવો,
ઝૂલણા છંદની જાત જાણી;
એક ઉપર પછી પાંચ પાંચે વળી,
તાળ સંભાળિયે વિમળવાણી;
તાળમાં ત્રીજિ માત્રા લઘુ લાવિયે;
તે વિના તો થશે ધૂળધાણી. ૧૨૮

અખિલ બ્રહ્માંડના ઈશ દિનનીશ તું,
ઉર વિષે આ સ્તુતિ ધર અમારી;
રિદ્ધિ ને સિદ્ધિ વિક્ટોરિઆ રાણિને,
અખુટ ભંડારથી આપ તારી;
સકળ સંસારમાં તેહના શત્રુના,
સૈન્યને સદ્ય સંહારિ નાંખો;
પ્રાણિને પ્રાણદાતાર કરતાર જગ,
રાણિ વિક્ટોરિઆ અમર રાખો. ૧૨૯

૩૧. મદનગ્રહા છંદ. માત્ર ૪૦. તાળ ૧૦.

કરિ સકળ કળા ગણિ, ચાલિશ ચરણે,
દશ વસુ રત્ને વિરતિ કરો, ગુરૂ અંત ધરો;
જુગતી કરિ કવિજન, જગણ ન જતિયે,
મદનગ્રહા મનરંજ ખરો, રચિ રૂદય ઠરો;
તજિ બે શ્રુતિ સ્રુતિ, પર તાળ ધરો,
પ્રભુ વરણવતાં દિલ કેમ ડરો, ભવ તુરત તરો;
વળિ ઉદ્યમના પણ, થઈ ઉપદેશક,
ક્લેશ વિરોધ હમેશ હરો, ફિકરે ન ફરો. ૧૩૦

લક્ષ્મીને ઠપકો.

ધિક્કરે રતનાકરની દિકરી,
સ્થિરતાપણ ડાપણ દૂર ધરિ, ફરતીજ ફરી;
વળિ પંડિતને ગણિ શત્રુ અખંડિત,
મૂર્ખ અપંડિત મિત્ર કરી, તે હામ કરી;

નહિ હું ફરતી નહિ પંડિત પણ રિપુ,
મૂરખ મિત્ર કરી ન વરી, ખાંતેજ ખરી;
પણ પંડિત તો પોશાય, પછી શું ખાય;
અપંડિત પેટ ભરી, તે દેખી ડરી. ૧૩૧

~~અર્દ્ધસમપદ~~ તથા વિષમપદ છંદો.

૩૨. દોહરા. આખા છંદની માત્રા ૪૮. તાળ ૧૨.

પેહેલે ત્રીજે તેર કળ, અવર પદે અગિયાર;
ભૂ ભૂતે ને ભક્તિયે, તાળ નકી નિરધાર. ૧૩૨
કર લઘુ કળ અગિયારમી, જગણ ન, તાળ હરેક;
તાળ પ્રથમિ કે બીજીમાં, નિભે જગણ કદિ એક. ૧૩૩
બુદ્ધિ પ્રબળ બળ અકળ તન, જળ ફળ ભૂતળદત્ત;
ચપળ સકળ એ અચળ નહિ, દળવાદળ દલપત્ત. ૧૩૪

૩૩. સોરઠા. માત્રા ૪૮. તાળ ૧૨.

પ્રથમ ત્રિજે અગિયાર, ચાર—બિજે—તો તેર કળ;
પદ દોહરા પ્રકાર, સાર ધાર તે સોરઠા. ૧૩૫
પરમ ધરમ પ્રતિપાળ, સુજન સુકર્મ સદા કરે,
ભરમ તજી સંભાળ, ધર્મતણી મનમાં ધરે. ૧૩૬

૩૪. ગાથા, અથવા આર્યા છંદ. માત્રા ૫૭. તાળ ૧૬.

પ્રથમ ત્રિજે કળ બારે, બિજે ચતુર્થે પુરાણ તિથિ તુલ્યે;
નવમી લઘુ ભુજ ચોથે, મળે ન ગાથા મહા મુલ્યે. ૧૩૭
પ્રથમ પછી ચચ્ચારે, ત્રણ ચરણોમાં તાળ ધરો તેમાં;
ભૂશાર મુનિ દશ રત્ને, ચોથે ચરણે જુઓ જેમાં. ૧૩૮
મોહન બાળ મુકુંદા, નંદાત્મજ વ્રજવિહારી વ્રજચંદા;
તું ટાળક ભવફંદા, તુજગુણ ગણિ ગાયછે છંદા. ૧૩૯
દુખહર દીનદયાળા, ધર્માળા પ્રભુ સદા સુકર્માળા;
ગુણવાળા ગોપાળા, સ્મરણ કરૂં તારૂ શોભાળા. ૧૪૦
તું માતા તું ભ્રાતા, તું ધાતા તું તથા જગત્રાતા;
તું સુખશાતા દાતા, પ્રણમું પ્રભુ પૂર્ણ પ્રખ્યાતા.

હોંશીનાં મન હરવા, અભિલાષા ધરિ સુકાવ્ય આદરવા
અભિમત પાર ઉતરવા, સંભારૂ સહાયતા કરવા. ૧૪

૩૫. ગીતિ છંદ. માત્રા ૬૦.

ગાથા પૂર્વારધ સમ, ઉતરારધ પણ એજ મુજબ આણો;
ગુણિજન ગણજો ગીતી, જરૂર તફાવત જરા નહીં જાણો. ૧૪૩

૩૬. ઉપગીતિ છંદ. માત્રા ૫૪.

આર્યા ઉતરારધ સમ, પૂર્વારધ પ્રેમથી કરિયે,
એ કવિતા ઉપગીતી, અદ્ભુત જુકતીથિ આદરિયે. ૧૪૪

૩૭. ઉદ્ગીતિ. માત્રા ૫૭.

ઉતરારધ આર્યાનું, પૂર્વારધ જો ગણો પ્રીતિ;
પૂર્વારધ સમપછિનું, તે ઉદગીતી રચો રસિક રીતિ. ૧૪૫

૩૮. કુંડળિયા છંદ. માત્રા ૧૪૪.

કુંડળિયો કરતાં કરો, આદિ દોહરો એક;
વળતી ચોથા ચરણને, ઉલટાવો ધરિ ટેક:
ઉલટાવો ધરિ ટેક, છપ્પયનાં ચાર ચરણ સમ;
ચરણ રચો શુભ ચાર, છ પદ થાશે સઘળાં ત્યમ;
પ્રથમ ચરણનો પ્રથમ, શબ્દ છેવટ જો ભળિયો;
છે તે રૂડો છંદ, કહે કવિજન કુંડળિયો. ૧૪૬
નહિ ડોલે જો નાગ તો, નહિ વંશીનો નાદ;
જંગમ જન થિર થાય નહિ, શુણિ કવિતાનો સ્વાદ;
શુણિ કવિતાનો સ્વાદ, મરદ માદા નહિ ડોલે:
નહિ કવિતા તે હામ, બરાબર બકરો બોલે;
કહે કવિ દલપતરામ, નામ ધિક એવું ઓલે;
ધિક વંશીવાનાર, નાગ શુણિ જો નહિ ડોલે; ૧૪૭
કંઇ હસાવે કોયજો, કણ ભરતાં જે કાળ;
જન મનમાં જાણી જાડે, પહોંચ્યા કણ પેટાળ;
પહોંચ્યા કણ પેટાળ, કવિત તો ત્યારે કહિયે;
શ્રોતા જનનાં શીશ, ડોલતાં દેખી લહિયે:

૨૧. મદલેખા છંદ. અ૦૭. "મ સ ગ"
મોસંગે' કરિ રેખા, તે નારી મદલેખા;
પીડું આવણહારી, શોભિ વેષ સમારી. ૨૩

૨૨. શીર્ષા છંદ. અ૦ ૭. "મ મ ગ"
મા માગું છું હું એવાં, કોટી શીર્ષાની સેવા;
માયા જેની છે, મોટી ક્ષ્માં છે, મોટાં કોટી. ૨૪

૨૩. ચિત્રપદા છંદ. અ૦ ૮. "ભ ભ ગગ"
ગો શિશુ ગા પ્રભુ પ્રીતિ, ચિત્રપદા ધરિ ચિત્તે;
તે થકિ તુર્તજ તારૂં, સર્વ થશે હિત સારૂં. ૨૫

૨૪. કેતુમાળ છંદ. અ૦ ૮. "ત ત ગ ગ"
ગોરી રંગે' છે રૂપાળી, મિત્રો જુઓ કેતુમાળી;
શિક્ષા શિખાવી સુધારો, તો અર્થ સારે તમારો. ૨૬

૨૫. માલતી છંદ. અ૦ ૮. "ન ર ગ લ"
નરે ગુલીબ-લે બાસ, પ્રગટ માલતી પાસ;
રસિક રાજવી રંગ, અધિક આપશે અંગ. ૨૭

૨૬. તુંગા છંદ. અ૦ ૮. "ન ન ગ ગ"
લિને સંગપણ સંગા, તન મન ધન તુંગા;
વિધ વિધ ધન વેરે, ફરિ ફરિ બહુ ફેરે. ૨૮

૨૭. કમળ છંદ. અ૦ ૮. "ન સ લ ગ"
ને સળગિ ઉંડો નરો, કમળ દિલ તો કરો;
વચન ખળનાં દુએ, મહન કરજો સુએ. ૨૯

૨૮. વિદ્યુન્માળા છંદ. અ૦ ૮. " મ મ ગ ગ"
મોમા ગંગા, 'કેવી મોટી, છે વિદ્યુન્માળાથી છોટી;
કીધાં દેવે એવાં કોટી, ખામૂખાં શી વાતો ખોટી. ૩૦

૨૯. ખંજા છંદ. અ૦ ૮. "મ ભ ગ ગ"
મોભે ગંગા હરિ મેલ', ખંજા તેમાં નહિ ખેલે;
શાળા પાસે ઘર માગે, વિદ્યા મૂર્ખો નહિ વાંચે. ૩૧

---

૧ ગોરો.

૩૦. મલ્લિકા છંદ. અ૦ ૮. "ર જ ગ લ"

રોજ ગુલબાસ દેખ, મલ્લિકાનિ માળ પેખ :
બેશિને નિહાળ બાગ, લે સુગંધ પામી લાગ. ૩૨

૩૧. નગસ્વરૂપિણી, અથવા પ્રમાણિકા છંદ અ૦૮. "જ ર લ ગ"

જરા લગાડિ જીવડો, પ્રમાણિકાપણું ઘડો ;
વધે વડાઈ વિશ્વમાં, ભલું થશે ભવિષ્યમાં. ૩૩

૩૨. માણવકાક્રીડિત છંદ. અ૦ ૮. "ભ ત લ ગ"

ભા સગિ સંકેત મજી, માણવકાક્રીડ તજી ;
આતુરતા ચિત્ત ધરી, કોકિલનો કંઠ કરી. ૩૪

૩૩. અનુષ્ટુપ, શ્લોક. અ૦ ૮.

પાંચમે લઘુતા તોળો, ગુરુ છઠ્ઠો લખ્યો ગમે ;
બીજે ચોથે પદે બોલો, શ્લોકમાં લઘુ સાતમે. ૩૫

૩૪. રત્નકરા છંદ. અ૦ ૯. "મ સ સ"

મેં, શી શી પ્રભુ ભક્તિ કરી, રૂડા રત્નકરા ઉચરી ;
જો બીજુંજ બકાઈ જશે, તો તે શું પરિતુષ્ટ થશે. ૩૬

૩૫. તોમર છંદ. અ૦ ૯. "સ જ જ"

મજિ જોડ શુધ સદાય, ગુણ ઈશ તોમર ગાય ;
રસ ગીતથી કવિરાય, પળમાંજ પાવન થાય. ૩૭

૩૬. સારંગી છંદ. અ૦ ૯. "ન ય સ"

નય સહિત નિત્ય રહે, સઉ જન સારંગિ કહે ;
ભણિભણિને ભક્તિ કરે, ભવજળ તે તુર્ત તરે. ૩૮

૩૭. બિંબા અથવા લલિતતિલકા છંદ. અ૦ ૯. "ન સ ય"

ન સજગિ, ગણો લંડાઈ, કવિત ભણિ બિંબભાઈ ;
ચતુર કરીને ચડાઈ, ગમત કરશોજ ગાઈ. ૩૯

૩૮. મણિબંધ છંદ. અ૦ ૯. "ભ મ સ"

ભીમ સદા આહાર ભરે, તે મણિબંધે બાંધિ ધરે ;
તોપણ ભૂખ્યો તે ભમતો, રોજ રણે જઈને રમતો. ૪૦

નર્જલ ગામ નવાણ ગળાવો, વાવ કુવા નદિતીર તળાવો;
શોધિ જુના ફરિ સદ્ય સુધારો, તે ધનના ધણિ ધર્મ તમારો. ૫૦

૪૮. ઇંદ્રવજ્રા છંદ. અ૦ ૧૧. "ત ત જ ગ ગ"

તું તેજ ગાં ગોઠવિ શબ્દ તેવા, જો ઇંદ્રવજ્રાવૃત શુદ્ધ જેવા;
આનંદ એ છંદ અખંડ આપે, કંકાસ ને કલેશ હમેશ કાપે. ૫૧

૪૯. ઉપેંદ્રવજ્રા છંદ. અ૦ ૧૧. "જ ત જ ગ ગ"

જતે જુગે ગાઢ જશો ગવાશે, ઉપેંદ્રવજ્રા વૃતમાં લખાશે;
સખાવતે જો કર કામ સારૂં, ટળે નહીં તો કદિ નામ તારૂં. ૫૨
સ્વતંત્ર તો ઇશ્વર એક એ છે, જુગો જુગે આપ અજીત જે છે;
જુઓ બિજા જીવ ગરીબ જેવા, તમે અમે તેમ તમામ તેવા. ૫૩

૫૦. ઉપજાતિ છંદ. અ૦ ૧૧.

જો ઇંદ્રવજ્રા પદ ક્યાંઇ જાણું, ઉપેંદ્રવજ્રા પદ મેળવાણું;
લખાયછે તે ઉપજાતિ નામે, ઠેકાણું નક્કી નહિ કોઇ ઠામે. ૫૪

૫૧. ચપળા છંદ. અ૦ ૧૧. "ત ભ જ લ ગ"

તેં ભાંજિ લાગવિજ હાંથ લઇ, કાં ખાધિ ખૂબ ચપળાજ થઇ;
તે ઠામમાં ન ધરિ તે ઠરવા, પસ્તાવ છોડ પછિથી કરવા. ૫૫

૫૨. સુમુખી છંદ. અ૦ ૧૧. "ન જ જ લ ગ"

નિજ જળ ગેંદુ ગણે ન નદી, પણ સુમુખી ભરિ જાય કદી;
નજર પડે ગુણ દોષ ગણે, ભટભટ તે પછી ગાળ ભણે. ૫૬

૫૩. ગ્રાહિ છંદ. અ૦ ૧૧. "ત ત ત ગ ગ"

ગોપી ગયી લાગિ ગોદાવરીમાં, ગ્રાહી ઘણું હેત હૈયે હરીમાં;
લીધો નહીં લાભ રસ્તે લુટાઇ, નારી પછી ઘેર પાણીથિ નાહી. ૫૭

૫૪. અનુકુળા છંદ. અ૦ ૧૧. "ભ ત ન ગ ગ"

તન ગેગાથિંજ કદિ ભાંગે, એ અનુકુળા ઉલટિજ લાગે;
જો નહિ માનો નજર તપાસો, ત્યાં ભ્રમણાનો ભરપુર વાસો. ૫૮

૫૫. સ્વાગતા છંદ. અ૦ ૧૧. "ર ન ભ ગ ગ"

રે નભાંગિ ગહનાથજુ ઓછો, સ્વાગતા શિદ સમૃદ્ધિ ખુઓછો;
ઇશ્વરે સુકરૂણા કરિ આપી, કેમ વ્યર્થ ખરચોજ કદાપી. ૫૯

૫૬. શાલિની છંદ. અ૦ ૧૧. "મ ત ત ગ ગ"

માતી ત્રીજંગા વિપ્ર એ ન ભેદલ, શોભીતી છે શાલિની નીરખીલા;
સિંધુમાંથી રત્ન તો સાંપડેછે, ત્યારે નીરે ગુણ જોતાં જડેછે. ૬૦

૫૭. રથોદ્ધતા છંદ. અ૦ ૧૧. "ર ન ર લ ગ"

રે' નરેલગિ ધર્મ અશુદ્ધતા, તો નરોનિ ધિક છે રથોદ્ધતા;
શું કહું મરદ તુલ્ય તેહને, સ્ત્રી ગણે ગરદ તુલ્ય જેહને. ૬૧

૫૮. સેનિકા છંદ. અ૦ ૧૧. "ર જ ર લ ગ"

રોજ રોળ ગાંડગાંડ થાય જો, સેનિકા સિપાઈ નાશિ જાયજો;
વાર વાર વસ્તિ વીખરાય તો, સ્થીર રાજ્ય કેમ ત્યાં થપાયતો. ૬૨

૫૯. લલિત છંદ. અ ૧૧. "ન ર ર લ ગ"

નર રંગી ગણે, ન્યાલ હું થયો, લલિત લક્ષણે, જ્ઞાનમાં ગયો;
જન જગતપતી, જો ન તે ભજે, ન સુખસંપતી, સ્વર્ગની સજે. ૬૩
શિશુપણું પુરું, ખેલમાં ખપ્યું, ન હરિનામ તેં, જીભથી જપ્યું;
જરૂર જાણજે, જોખને જશે, સમજ પ્રાણિયા, શી ગતી થશે. ૬૪
ન જગનાથને, ભાવથી ભજ્યા, થર કુકર્મના, તે ન તેં તજ્યા;
પ્રભુ તને પછી, લેખુ પૂછશે, સમજ પ્રાણિયા, શી ગતી થશે. ૬૫
ફિકર છોડિને, ફેલમાં ફર્યો, દિલ વિષે નહીં, દોષથી ડર્યો;
અણુચિંતું તને. મોત આવશે, સમજ પ્રાણિયા, શી ગતી થશે. ૬૬
મરણકાળ જે, જો સ્મશાનમાં, અખુટ એ બળે, ધાર ધ્યાનમાં;
મરણ તે તને; કેમ મૂકશે, સમજ પ્રાણિયા, શી ગતી થશે. ૬૭
જન જુવાનિયા, જે જણાયછે, નિમિષ માત્રમાં, નાશ થાયછે;
તુજ તણા ગયા; હેતુ એમ હશે, સમજ પ્રાણિયા, શી ગતીથશે. ૬૮
ચતુર ચેતિ તું, જો વિચાર રે, જગત સર્વ તો, છે જનાર રે;
અચળ કોણ આ, વિશ્વમાં વસે, સમજ પ્રાણિયા, શી ગતી થશે. ૬૯
દહન કૈ થયા, તૂજ દેખતાં, લખિ શકે નહીં, લેખું લેખતાં;
તદપિ ચિત્ત તું, જો ન ચેતશે, સમજ પ્રાણિયા, શી ગતી થશે. ૭૦
કપટ કૂડનાં, કર્મ તેં કર્યાં, ધન રળી રળી, ભુળમાં ધર્યાં;
કર વિચાર તે, કોણ કાઢશે, સમજ પ્રાણિયા, શી ગતીથશે. ૭૧

સ્વપ્ન તુલ્ય આ, સર્વ લોક છે, હરઘડી થતા, હર્ષ શોક છે;
પલક એકમાં, નાશ પામશે, સમજ પ્રાણિયા, શી ગતી થશે. ૭૨
લલિતછંદથી, લાભ લેખિલે, દલપ્રતી ધરી, દ્રષ્ટિ દેખિલે;
પ્રભુ વિના તને, કોણ પાળશે, સમજ પ્રાણિયા, શી ગતી થશે. ૭૩

૬૦. મોદક છંદ. અ૦ ૧૨. "ભ ભ ભ ભ"

ભાંગિ શિલાં જળ કાંઢિ ભુમીપર, મોદક ખાઇ પિયે પછિ *ચીપર
આવિ ચડે અકળામણ અંતરે, કષ્ટ મટાડિ શકે નહિ મંતર. ૭૪

૬૧. દ્રુતવિલંબિતછંદ. અ૦ ૧૨. "ન ભ ભ ર"

નભભુરાંખિ રૂચીજ નિહાળિયે, દ્રુતવિલંબિત થ ચિત ચાલિયે;
અકળ ઐશ્વરતા સજિ સૃષ્ટિમાં, દિન દિને પડશે નિજ દ્રષ્ટિમાં. ૭૫

૬૨. ચંદ્રવર્ત્મ છંદ. અ૦ ૧૨. "ર ન ભ સ"

રાંન ભાંસ વિભયાંનક સરખું, ચંદ્રવર્ત્મ નજરે નહિ નરખું;
ઝાડઝુંડ ઝુકિયાં બહુ ઝરણાં, હાથિ વાઘ વરૂ ને વળી હરણાં. ૭૬

૬૩. તોટક છંદ. અ૦ ૧૨. "સ ૪"

શશિ શાં શણગાંર હવે સજવાં, તુછ તોટક જાણિ બધા તજવા;
ગુણવંત પતી પરદેશ ગયા, થિરતા કરી ત્યાંજ નિવાસિ થયા. ૭૭

વિજયપક્ષમાંથી બાગનું વર્ણન.

બહુશોભિત બાગ અથાગ બણ્યો, ગિરજા પતિનો ગિરિરાજ ગણ્યો;
ગુલબાસ ગુલાબ દિલે ગમતા, લટકી અહિવલ્લિ લવિંગ લતા. ૭૮
તરૂ કેતકિ કેશુ કદંબ તણાં, વળિ ચંપક ચંદન વૃક્ષ ઘણાં;
ગણિ કોણ શકે સગળાં ગણતાં, ભણિ ભારતિ થાકિ રહે ભણતાં. ૭૯
(લિંબુ?) કદળિ વળિ જામફળો, ગુણકારિ સિતાફળ સ્વાદ ગળ્યો;
અતિ બેર અખોડ અને અરણી, હરડે હિતકારી પિડા હરણી. ૮૦
અગણીત અનામત અંબતરૂ, જનરંજન જ્યાં બહુ જંબતરૂ;
નજરનાં તરૂ, એળચિ દ્રાખતણા, મનમોહન મંડપમાં ન મણા. ૮૧
ઝુંકિ ઝુંડ તહાં રહિ ઝાડિ ઘણી, ચતુરાઇ થિ બેઠક બેશ બણી;
તરૂનિ તરકારિ તમામ તહીં, વડ પીંપળ પીંપર પાર નહીં. ૮૨

* લિંપ

બિલિ આંબલિ બાવળ બોરડિયો, ખિર થૈ કરિ કાંચકિ થોરડિયો;
ખજુરી ખરસાણિજ ખીજડિયો, લળિ લીંબુડિને વળિ લીંબડિયો. ૮૩
અરડૂશિ અનૂપમ આવળ છે, શુભ શીશમ સાગ રાતાવળ છે;
નવ પલ્લવ થોક અશોક નકી, લખતાં નહિ લખ્ખણ લેખિ શકિ. ૮૪
વળિ વાડિ વિષે શુભ વાયુ વહે, ગુણ શીતળ મંદ સુગંધ ગ્રહે;
ભમરા રસ ભોગિ અનેક ભમે, ગુણવંતતણા શુણિ સોર ગમે. ૮૫
ચકલાં ચિત ચોર ચકોર ઘણા, સ્વર શુદ્ધ મનોહર મોરતણા;
શુક કોકિલ ચાતક સારસડાં, વિચરે નવરંગ વિહંગ વડાં. ૮૬
વળિ કુંડ સરોવર વાવ્ય કુવા, જુગતીથિ કરેલ પ્રકાર જુવા;
જળ નિર્મળ જ્યાં જમુનાં જળથી, નહિ નિત્ય પ્રવાહ ઘટે નળથી. ૮૭
ભલિ ભાત દિસે જળ હોજ ભર્યા, કળદાર ભલા જળ જંત્ર કર્યા;
નરનારિ જુવે નજરે નરખિ, હદ લે ચિત ચોટી રહે હરખી. ૮૮
દિપતું વળિ દેવળ દેવતાનું, ચતુરે નવરંગ ઉતગ ચણ્યું;
કરિ કારિગરી દલપત્ત કહે, રઘુનાથ રહી ઘડિ જોઈ રહે. ૮૯

૬૪. મોતીદામ છંદ. અ૦ ૧૨. "જ ૪"

જજોજિ જહાં જગદીશ જપાય, રસો ગણિ મૌક્તિકદામ રચાય;
ઉમંગ વધે ઉરમાંહિ અભંગ, અનૂપમ અંગ રહે ચડિ રંગ. ૯૦
ભજો ભવતારણ શ્રીભગવાન, તજો નિજ અંતરનું અભિમાન;
મજો સરજનાર તણા ગુણ-ગાન, થજો સઘળા સુધરેલ સમાન. ૯૧

૬૫. સ્ત્રગ્વિણી છંદ. અ૦ ૧૨. "ર ૪"

રે' રરા રાખ્ય તું ગર્વ શા કારણે, સ્ત્રગ્વિણી સુંદરી છેક છેલા ગણે
હોય જ્યારે હશે તુજ હૈયાકને, સખમાં રાખવો તું ગમે છે મને. ૯૨

૬૬. ભુજંગી છંદ. અ૦ ૧૨. "ય ૪"

યતાંતો ગંગા ગે વડી વાડ વાંસે,
ભુજંગી વડા રાફડા ત્યાંજ ભાસે;
અરે પુન્યનેમ આપણે હાથ આવે.
લગારે લુંબો લાભ તું કેમ લાવે. ૯૩

સુધારા વિષે.

લખું વીનતી વાંચિને દેશી લોકો,
જતી રિદ્ધિને દૂર રસ્તેથિ રોકો ;
અરે બોલનો તોલ માની અમારો,
કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો.
ઘડી ચાર પાસે બધી રિદ્ધિ ચાલી,
ખજાના ખુટીને થયા ખૂબ ખાલી ;
વિમાશી હવે વાત વેગે વિચારો,
કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો.
છુટા છેક થૈને તમે વેમ છાંડો,
મહા હીંમતી થૈ હવે પાય માંડો ;
અરે આપણી સંતતીને ઉગારો,
કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો.
થશે કષ્ટ જો વેમ મધ્યે કુટાશો,
ભર્યા લોકના થોક મધ્યે લુટાશો ;
નહીં આવશે દુઃખનો એક આરો,
કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો.
પ્રજા જો તમારી સુધારો ન પામી,
ગરીબીથિ જીવે કરીને ગુલામી ;
અમેરીકનોની દશા ઉરધારો,
કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો.
જવું ચીન વીલાયતે લાભ જાણી,
નહીંતો થશે ધારણા ધૂળધાણી,
ન રાખો હવે હદ્દ જૂઠો નઠારો,
કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો.
સજો મિત્રતા સજ્જનો સર્વ સાથે,
મટે આપદા આવતી આપ માથે ;
અરે અંતરે વાત આતો ઉતારો,
કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો.
પરીજાય જો મચ્છ પાણી અખૂટે,

નહીં તડફડે ત્યાંતણી સેર તૂટે ;
નહીં તો પછી કષ્ટનો ક્યાં કિનારો,
કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૧૦૧
દશા દૂર દેશોતણી તો તપાસો,
તહાં વીચરીને વસી રાતવાસો ;
સુરીત શિખો જે રૂડા રોજગારો,
કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૧૦૨
વસી સૂખમાં લોક લે ખૂબ લાવો,
તમે ચોંપથી ચાલ તેવા ચલાવો ;
વડા દુઃખના ચાલ વેગે વિદારો,
કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૧૦૩
છુટે દુઃખ છે, જો ઉપાયો છતાતો,
સુખી સૌ વસો શીદ દુઃખી થતાતો :
નચિંતે નડે તે પ્રબંધો નિવારો,
કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૧૦૪
અરે સજ્જનો સાંભળો શુદ્ધ આમે,
રચ્યા છે, રૂડા છંદ દલપત્તરામે ;
શુણી રાખજો ચિત્ત વીચાર સારો,
કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૧૦૫

૯૭. કુસુમ વિચિત્રા છંદ. અ૦ ૧૨ ' ન ય ન ય "

નંયન યથાં બે કમળ ઉઘાંડી, કુસુમ વિચિત્રા નિરખવિ વાડી;
ભમરભલા જ્યાં અધિક ભમેછે, ગુણિજનને તે હૃદય ગમેછે. ૧૦૬

૯૮. તામરસ છંદ. અ૦ ૧૨. ' ન જ જ ય "

નિજ જય કોણ કદીં ન વિકાસે, જયગ્રત તામર—સેન જણાશે;
જય મળવા કરિ જુદ્ધ મરેછે, જય મળવા શુભ કર્મ કરેછે. ૧૦૭

૯૯. પ્રિયંવદા છંદ. અ૦ ૧૨. " ન ભ જ ર "

નં ભજરે' પ્રભુજિ 'કેમ તું કહ્યાં, પરમ મિત્ર પ્રભુ છે પ્રિયંવદા;
સરસ શાંતિ પ્રભુથી પમાયછે, પ્રભુવિના દુઃખ ખરાં ખમાયછે. ૧૦૮

૭૦. પ્રમિતાક્ષરા છંદ. અ૦ ૧૨ " સ જ સ સ "

સજિ શીશફૂલ બહુ વેશ બણી, પ્રમિતાક્ષરાથિ ગુણ ગાગ ગણી;
વનિતા વિલોકિ ગત વાસરમાં, કરતી કલોલ કમળાકરમાં. ૧૦૯

૭૧. શૈલ છંદ. અ. ૧૨ " ય ય ય જ "

ક્ષતે ભૂત ગાં લાખ તેથી શું થાય,
મોડી શૈલમાંથી શિલા નાશિ જાય;
મહા મચ્છને સિંધુમાં સૂર્ય સાત,
મને તો ગમી તેમ આ ગૂજરાત. ૧૧૦

૭૨. તરલનયન છંદ. અ૦ ૧૨ " ન ૪ "

નૌળ નળ નીળ કહિ રઘુવર, કહિ તુજ તરલ—નયન કરે;
સજ કરિ વિધિ શુભ અવસર, કટક સકળ નિધિ તટપર. ૧૧૧

૭૩. દલ છંદ. અ૦ ૧૨ " ભ જ સ ય "

ગાન શુભ ગાય પણ થાય ગંદા,
ખૂલ દલખાંત ધરિ ખાય ખંદા;
મૂર્ખ મનમાં અધિક માન માગે,
લોભ અણથોભ નહિ ક્ષોભ લાગે. ૧૧૨

૭૪. વંશસ્થ છંદ. અ૦ ૧૨. " જ ત જ ર "

જતાં જરાં વાર કશી ન જાણજે,
પવિત્ર વંશસ્થ પુરા પ્રમાણ જે;
અરે અજાણ્યું મરવાનું આવશે,
તમામ તેનું મન તે તજાવશે. ૧૧૩

૭૫. વૈશ્વદેવી છંદ. અ૦ ૧૨. " મ મ ય ય "

માંમાગે ગજો, દૂધણુને ગાય ફોધાં,
તડાવ્યા વિપ્રો, વૈશ્વદેવી પ્રસિદ્ધા;
મલીને આમા, આપિ એવી વળાં જે,
તે આવે જન્તે, દૂધણુના જીવ લાજે. ૧૧૪

૭૬. ઇંદ્રવંશા છંદ. અ૦ ૧૨ " ત ત જ ર "

તે તો જરાં ધારેલ્યા તપાસજે, યે ઇંદ્રવંશા ન થવું ઉદાસરે;

...ત કરી અર્જુનને કહે હરી, સંગ્રામ સાથે ધનુ બાણને ધરી. ૧૧૫

૭૭. તારક છંદ. અ૦ ૧૩. "સ ૪ ગ"

શિશુશીશ ગયાં જનની રિસ જેમ,
નહિ તારક દેવતણા પદ પામે;
અબળા તણિ ઘાત કરે અતિ કોપે,
પછિ તે નરને ધરશે હરિ તોપે. ૧૧૬

૭૮. કલહંસ છંદ. અ૦ ૧૩. "સ જ સ સ ગ"

સજણો સગાંયિ શુભ સ્નેહ રહીને,
કલહંસ કંઠ કરિ વાણિ કહીને;
સુખ સાજ આજ ધરિ લાજ વધારે,
શુભ કાજ તેજ જન સર્વ સુધારે. ૧૧૭

૭૯. મત્તમયૂર અથવા માયા છંદ. અ૦ ૧૩. "મ ત ય સ ગ"

મેં તેઓ સંગે, વસિ સાથે સુખ માણ્યું,
માયા જોઈને, જનમ્યાનું ફળ જાણ્યું;
તે તો સર્વેના, ગુરુજી સંશય તોડે,
જે છે તે જેવા, સુવશે તે જન જોડે. ૧૧૮

૮૦. પ્રભાવતી છંદ. અ૦ ૧૩. "ત ભ સ જ ગ"

તું ભામિ જે, ગુણ ગણના શિખાવતી,
સ્નેહિ સદા, સુજન પાસ તું પ્રભાવતી;
તારીજ છું, જન ભગવંતિ ભારતી;
દેવી જેમ, દિલ સુજને દિપાવતી. ૧૧૯

૮૧. કંદુક છંદ. અ૦ ૧૩. "ય ૪ લ"

સંતો વાત તે ભાગવાને બતાવીજે,
રમી કંદુકે રાજ ભામી જગાડીજે,
હવે નાગવશ્યા હશે આરિ તે કેમ,
અરે આપણો આગ શું સ્વપ્ને એમ. ૧૨૦

૮૨. વસંતતિલકા છંદ. અ૦ ૧૪. "ત ભ જ જ ગ ગ"

તું ભોજ જોગ ગણતાં, વૃષ ભૂપ ભાસે,
પેખ્યા વસંતતિલકા કહિ કીર્તિ ગાશે;

૭૦. પ્રમિતાક્ષરા છંદ. અ૦ ૧૨ " સ જ સ સ "

સજિ શીશફૂલ બહુ બેંશ બણી, પ્રમિતાક્ષરાથિ ગુણ ગાય ગણી;
વનિતા વિલોકિ ગત વાસરમાં, કરતી કલોલ કમળાકરમાં. ૧૦૯

૭૧. શૈલ છંદ. અ. ૧૨ " ય ય ય જ "

લતે' તૂત આ લાખ તે'થી શું થાય,
નોહી શૈલમાંથી શિલા નાશિ જાય;
મહા મચ્છને સિંધુમાં સૂખ સાત,
મને તો ગમી તેમ આ ગૂજરાત. ૧૧૦

૭૨. તરલનયન છંદ. અ૦ ૧૨ " ન ૪ "

નેળ નળ નેળ કહિ રઘુવર, કહિ તુજ તરલ—નયન કરે;
સજ કરિ વિધિ શુભ અવસર, કટક સકળ નિધિ તટપર. ૧૧૧

૭૩. દલ છંદ. અ૦ ૧૨ " ભ જ સ ય "

ગાન શુભ ગાય પણ થાય ગંદા,
ખૂલ દલખાંત ધરિ ખય ખંદા;
મૂર્ખ મનમાં અધિક માન માગે,
લોભ અણથોભ નહિ ક્ષોભ લાગે. ૧૧૨

૭૪. વંશસ્થ છંદ. અ૦ ૧૨. " જ ત જ ર "

જતાં જરાં વાર કશી ન જાણજે,
પવિત્ર વંશસ્થ પુરા પ્રમાણ જે;
અરે અજાણ્યું મરવાનું આવશે,
તમામ તેનું ધન તે તજાવશે. ૧૧૩

૭૫. વૈશ્વદેવી છંદ. અ૦ ૧૨. " મ મ ય ય "

માંમાયે' યજ્ઞે', કૃષ્ણને' યાદ કીધાં,
તેડાવ્યા વિપ્રો, વૈશ્વદેવી પ્રસિદ્ધા;
મલ્લોને આજ્ઞા, આપિ એવી વળી જે,
જો આવે જજ્ઞે, કૃષ્ણનો જીવ લીજે. ૧૧૪

૭૬. ઇંદ્રવંશા છંદ. અ૦ ૧૨ " ત ત જ ર "

તો તો જરાં ધીરજથી તપાસરે', થૈ ઇંદ્રિવંશા ન થવું ઉદાસરે;

૧. નળ નામના વાદરાને પાજ બાંધવાની સૂચના રામ કરેછે.

હેત કરી અર્જુનને કહે હરી,સંગ્રામ સાધો ધનુ બાણને ધરી ૧૧૫

૭૭. તારક છંદ. અ૦ ૧૩. "સ ૪ ગ"

શિશુશીશ ગધાંજનની રિશ જામે,
નહિ તારક દેવતણા પદ પામે;
અબળા તણિ ઘાત કરે અતિ કોપે,
પછિ તે નરને ધરશે હરિ તાપે. ૧૧૬

૭૮. કલહંસ છંદ. અ૦ ૧૩. "સ જ સ સ ગ"

સજશે સગાંયિ શુભ સ્નેહ રહીને,
કલહંસ કંઠ કરિ વાણિ કહીને;
સુખ સાજ આજ ધરિ લાજ વધારે,
શુભ કાજ તેજ જન સર્વ સુધારે. ૧૧૭

૭૯. મત્તમયૂર અથવા માયા છંદ. અ૦ ૧૩. "મ ત ય સ ગ"

મેં તેયા સંગે, વસિ સારૂં સુખ માણ્યું,
માયા જોડીને, જનમ્યાનું ફળ જાણ્યું;
તે તો સર્વેના, ગુરૂજી સંશય તોડે,
જે છે તે જેવા, સુવસે તે જન જોડે. ૧૧૮

૮૦. પ્રભાવતી છંદ. અ૦ ૧૩. "ત ભ સ જ ગ"

તું ભાસિ જે, ગુણ ગણના શિખાવતી,
સ્નેહિ સદા, મુજ પણ તું પ્રભાવતી;
તારોજ છું, જન ભગવંતિ ભારતી;
દેવી એમ, દિલ મુજને વિસારતી. ૧૧૯

૮૧. કંદુક છંદ. અ૦ ૧૩. "ય ૪ લ"

લતાં તાત તે બાગવાંને બગાડીજ;
રમી કંદુકે રાજ ખામી લગાડીજ,
હવે નાગવલ્લી હશે સારિ તે કેમ,
અરે આપણો બાગ શું સુધરે એમ. ૧૨૦

૮૨. વસંતતિલકા છંદ. અ૦ ૧૪. "ત ભ જ જ ગ ગ"

તું ભોજ જોગ ગણતાં, તુછ ભૂપ ભાસે,
વેશ્યા વસતતિલકા, કદિ કીર્તિ ગાશે;

હૈયે પ્રજા હિત કસો, ન વર્ત્યો સુધારો,
શી કીર્તિ તારિ કથશે, કવિ કોઇ સારો. ૧૨૧

૯૩. લીલા છંદ. અ૦ ૧૪. " ત ભ ય જ ગ લ "

તેં ભૂલ તારિ લહિ નિશ્ચે થયો વિનાશ,
જેની કૃપાથી કરિ, પામ્યો લિલા વિલાસ;
તેનો કદાપિ નહિ, કીધોજ તેં તપાસ,
દંભી દિઠોજ દિલ, દીઠો ન દેવદાસ. ૧૨૨

૯૪. પડધમી છંદ. અ૦ ૧૪. " ન ભ જ સ ગ ગ "

ન ભજશે, ગગડતાં, પથરને બંદા,
પ્રગટતાં, પ્રથમથી, પડધમીછંદા;
ધગમના, કરમના, સરસ જ્યાં ધારા,
અમર ત્યાં, અવરમાં, ભ્રમણના ભારા. ૧૨૩

૯૫. ચામર છંદ. અ૦ ૧૫. " ર જ ર જ ર "

રોજ રોજ રંખિને રમોજ રાગ રંગમાં,
ચામરો ચલાવિ ચિત્ત મોહિ મારચંગમાં;
બાગમાં બિરાજિ સાજિ અંગરાગ અંગમાં,
કેદિ જેમ કોટડી વિષે વર્ત્યો કુઢંગમાં. ૧૨૪

૯૬. નિશિપાળ છંદ. અ૦ ૧૫. " ભ જ સ ન ર "

ભોજ મુનિ રિદ્ધિ કદિ કાળ નહિ રાખતા,
ચોકી નિશિપાળતણિ રાખિ સુખ ચાખતા;
જોર નહિ જ્યાં સકળ ચોરતણું ચાલતું,
દુષ્ટ દિલ સાલ મહિપાળ બળ સાલતું. ૧૨૫

૯૭. માલિની છંદ. અ૦ ૧૫. " ન ન મ ય ય "

નળસુત ગુરૂગાથા, સાંભળી શોક પામે,
અધિક હિતથિ આણ્યાં, માલિની સંગ ભામે;
રજનિ દિવસ રાખ્યાં, પ્રીતથી પંડપાસે,
નળનૃપ નિજનારી, લે વને જાય વાસે. ૧૨૬

૮૮. માળા અથવા સૃણિ છંદ. અ૦ ૧૫. " ન ૪ સ "

નળ નળ નળ સુખ તજિ વહુ નળની,
સૃણિ ધરિ જપિ, પળ વિપળ સકળની;
ગતિ કરિ અતિ ફરિ ફરિ વન વનમાં,
ગતિ=અતિ વિકળ, મનન=અતિ મનમાં. ૧૨૭

૮૯. સારંગી છંદ. અ૦ ૧૫. " મ ૫ "

માંમી માંમા મોટા લોટા, મીઠું પાંણી માંગેછે,
સારંગી લેને શું બેઠાં, ભૂખ્યાં હાડા ભાંગેછે;
ગોંધો શીંધો રૂડી રીતે, પ્રીતે પાણી લાવોને,
ભાવે જે સાહેલી ભેગાં, વેગે વેલાં આવોને. ૧૨૮

૯૦. નલિની અથવા ભ્રમરાવળી છંદ. અ૦ ૧૫. "સ ૫"

શિશુ જેં જળ-ભાગ વિલોકિ પ્રભાત સમે,
રસ ભોગિ ભલી ભ્રમરાવળિ કેવી ભમે;
મન રંજન કંજ પ્રફુલ્લિત કોમળ છે,
જમુના જળથી પણ નિર્મળ તે જળ છે. ૧૨૯

૯૧. હંસ છંદ. અ૦ ૧૫. " સ જ જ ભ ર "

સજ જીભ રાવણ શત્રુની રટનાં સદા,
સ્વર હંસથી પણ શુદ્ધ તો કહીશું તદા;
બકનાર થૈ બકવા કદી નહિ બોલજે,
તજિ તૃત તું બકું તત્વ તે પણ તોલજે. ૧૩૦

૯૨. ચંચળા છંદ. અ૦ ૧૬. " ર જ ર જ ર લ "

જે જગે જગે લખાય તેટલુંજ તું લખીશ;
ચંચળા થશેજ ચિત્તવૃત્તિ સર્વ તું શિખીશ;
એમનો અભ્યાસ આજથી અધિક આદરીશ,
કેટલાક કાળમાં વિશાળ કામ તું કરીશ. ૧૩૧

૯૩. વિશેષ અથવા નીલ છંદ. અ૦ ૧૬. " ભ ૫ ગ "

ભાંમિ ભજો ભગવાંન, મુખે ભણતાંજ ભજો,
વાદ વિશેષ વિચારિ, તમે તતકાળ તજો;

વેદ પુરાણ કુરાન, ભલી વિધિયે ભણવાં,
જો ન ભજે ભગવાન, ભણ્યાં ન ભણ્યાં ગણવાં. ૧૩૨

૯૪. નારાચ છંદ. અ૦ ૧૬. "જ ર જ ર જ ગ."

જરાં જરાં જગાધિનાથ ભક્તિ જુક્તિ જાણિને,
નારાચછંદથી કરો નરો વિશુદ્ધ વાણિને;
કર્યાથી આમ ઠામ ઠામ એજ કામ આવશે,
મરાડિને મહાકલેશ મારથી મુકાવશે. ૧૩૩

૯૫ રૂપમાળી છંદ. અ૦ ૧૭. "ર સ જ જ ભ ગ લ"

ગીમ, જો જિભ ગાંઠથી બકવાં કર્યાં બહુ થાય,
ગણિ જો શુભ રૂપમાળ ચિતે ન ભૂપતિ ચાય;
બોલવો મુખ બોલ તે કરિ તોલવંત વિચાર,
કાઢવો નહિ આકરો અણબુદ્ધિ એક ઉચાર. ૧૩૪

૯૬. શિખરિણી છંદ. અ૦ ૧૭. "ય મ ન સ ભ લ ગ"

યમો'નાં સંભાળી, ગણ અગણિતો દોષથિ ડરો,
દિસે રમ્યો સેલો, ભવશિખરિણી અંત અક્ષરો;
ભુલાશો લોભાશો, લગભગ લુટાશો મિમસુધી,
ઉમંગેથી અંગે, સજવિ મતસંગે સદબુધી. ૧૩૫

પ્રભુસ્તુતિ.

પિતા માતા તો તું, જરૂર વળિ ત્રાતા જગતનો,
સદા ગાતા દાતા, ભગતિ જન ભ્રાતા ભગતનો;
પુરાણે પ્રખ્યાતા, પ્રભુજી કરુણા કોટિ કરજે,
મહારાજા મારું, દલપત કહે દુઃખ હરજે. ૧૩૬
નથી હુંમાં નીતી, નથિ પરમપ્રીતી પ્રભુપદે,
નથી રૂડી રીતી, નથિ અધિક ભીતી અઘિ હૃદે;
નથાપી તું નારૂ, બિરદ મનમાં શુદ્ધ ધરજે,
મહારાજા મારું, દલપત કહે દુઃખ હરજે. ૧૩૭

૯૭. મંદાક્રાંતા છંદ. અ૦ ૧૭. "મ ભ ન ત ત ગ ગ"

ગાંઠે નાંખી, ગયું યવનથી, હામને નામ સેવ્યા',
મંદાક્રાંતા. [illegible]

બોરે બેઠી, બેહુંજ બકતી, છેક છે આયુ છૂટે,
ઘેલી કેરું, ગરિબ ઘર છે, લિખ્યે એવું ન લૂટયું. ૧૩૮

૯૮. પૃથ્વી છંદ. અ૦ ૧૭. "જ સ જ સ ય લ ગ"

સંગી' નર નરાં, રહે' ઘર ભર્યા, દિવા રાત્રિમાં,
નહી હરઘડી. વધે ઘરવિષે, પ્રજા પૃથ્વિમાં;
વિના નર કદિ, સ્ત્રિયો અવનિમાં, વસે જેટલી,
પ્રજા પણ નહીં, વધે નરવિના, જુઓ એટલી. ૧૩૯

૯૯. હરિણી છંદ. અ૦ ૧૭. "ન સ મ ર સ લ ગ"

ન સમરસ લાગે', ઝેરને' સુધારસ જ્યાં હશે',
નયન હરિણીનાં, ઘુડનાં બરાબર ક્યાં થશે:
મુરખ જનના ને, જ્ઞાનીના વિચાર ન મેળવો,
કનકરજ સાથે, ધુળનો ન ભેગજ ભેળવો. ૧૪૦

૧૦૦. ચચરી છંદ. અથવા ચિબુધપ્રિયા. અ૦ ૧૮.
"ર સ જ જ ભ ર"

રીસ જો જિભ રાખશે', જન ભાખશે' ન મુખે ભલું,
ચર્ચરી ચિતમાં થશે, વળિ કષ્ટ કારણ કેટલું;
કલેશથી લવલેશ જો, કદિ ક્રોધ અંતર ઉપજે,
નેણમાં વળિ વેણમાં, પણ શાંતિ સજ્જન તો સજે. ૧૪૧

૧૦૧. ચંદ્રક્રીડા છંદ. અ૦ ૧૮. "ય ૬"

સર્વ તાન તું તો ગેગો છે કે છે ક્રેક થી જ છોટા,
જુએ ચંદ્રક્રીડા મુકાળો થઈ માનવી આપ મોટા;
હસે ને ખસે ને ધરી ધાઈને શું રાશીબિંબ સામો,
તજી અર્થ ઉદ્યોગનો જોગ શું કાળ કાઢે નકામો. ૧૪૨

૧૦૨. ઝુલણા છંદ. અ૦ ૧૯. "સ જ જ ભ ર સ"

સજ ઇંભરે' સલુણી' સદા, શુભ વાક્ય માંહિ બિહારશે,
ઝુલતુંજ બાળક ઝુલણાતણું, હજિ હોય હુલાસ;
નર નારિ ધારિ વિચારિને, વળિ સારિ સારિ કહેજ,
ગુણિ રંકને વળિ રાય તે, દિલ રાજિ રાજિ રહેજ. ૧૪૩

૧ બીજાં ... પાઠાંતર.

૧૦૩. શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ. અ૦ ૧૯. "મ સ જ સ ત ત ગ"

માંસી જો સુત તેં ગણી ન મુંજની, કાયા કરી પીડિતે;
તેથી હું સ્તુતિ તારિ સારિ સંજુકું, શાર્દૂલવિક્રીડિતે:
માતા મોટી સમાન દાન સુખ દે, પાળ્યો બણી પ્રાણ જે;
જીવું જ્યાંસુધિ જો ન જાણુ જશતો, પાપી પુરો જાણજે. ૧૪૪

ગાયકવાડ મહારાજને આશીર્વાદ.

કલ્યાણી કમળાક્ષિ દેવિ કમળા, કલ્યાણ તે તો કરે;
ભંડારી ભવદેવનો ભવનમાં, ભંડાર ભારે ભરે;
સિદ્ધી બુદ્ધિ સમૃદ્ધિ વૃદ્ધિ સુખ સૌ, સોપે સદા શ્યામજી;
ખંડેરાવ અખંડ ખૂબ ખુશિમાં, રાખે રૂડા રામજી. ૧૪૫
પ્રીતિ પ્રૌઢ પ્રતાપ પૂર્ણ પ્રભુતા, પામો પ્રજાના પતી;
મોટા મત્ત ગજેંદ્ર રત્ન સરિખા, દેવેંદ્ર તે દે અતી;
ધારી ધૈર્ય ધનુર્ધરાદિ વિધિના, ધીમંત છો ધામજી:
ખંડેરાવ અખંડ ખૂબ ખુશિમાં, રાખે રૂડા રામજી. ૧૪૬
વિદ્યા વાદ વિનોદ વાણિ વિમળા, જિહ્વાગ્ર વાસો વસે;
આપે ઇષ્ટ અભીષ્ટ કષ્ટ હરિને, સંપુષ્ટિ તુષ્ટી થશે;
મંત્રી મિત્ર પવિત્ર પાત્ર મતિના, કલ્યાં કરે કામજી:
ખંડેરાવ અખંડ ખૂબ ખુશિમાં, રાખે રૂડા રામજી. ૧૪૭

૧૦૪. શંભુ છંદ. અ૦ ૧૯. "સ ત ય ભ મ મ ગ"

સતિયે ભ્રમરી મુંગટે મેલી, કર જોડીને વંદ્યા સ્વામી;
સતિથી શંભુ હસિને બોલ્યા, પૂછિ તે પ્રીતી પૂરી પામી;
જિવતો કીધો સુતને જ્યારે, શુભ માથું હાથીનું મેલી;
ઉરમાં આનંદ અતી આવ્યો, શિવ બોલે જે ખાંતે ખેલી. ૧૪૮

૧૦૫. ગીતક અથવા મુનિશેખર છંદ. અ૦ ૨૦.

"સ જ જ ભ ર સ લ ગ"

સજિ જો ભરી મજગાવ બંદુક, તાકિ તોડ નિશાન તું;
શુભ એ કળા મુનિશેખરે, શિખવેલિ તેજ સમાન તું;
કરિ ક્ષત્રિ ધર્મનું કર્મ તે, પરમાર્થ પૂરણ પામશે;
દળ દુષ્ટને સુખ દીનને દઈ, જે થશો જશ જગમશે ૧૪૯

१०६. સ્રગ્ધરા છંદ. અ૦ ૨૧. "મ ર ભ ન ય ય ય"

મેં રંભાને ગંગાઢિ પંડિ દિઠી', સ્વર્ગથી' સાત વારી';
માટે તે મેલ ચાળા, મુનિજન સમિપે, સ્રગ્ધરા નારિ સારિ;
હાવે ભાવે વિભાવે, ચિત ન મુજ ચળે, છેક વૈરાગ્ય છાંડી;
મેલીને માન ઘેલી, જુગતિ તજિ જજા, શું ઉભી મૂખ માંડી. ૧૫૦

૧૦૭. મદિરા છંદ. અ૦ ૨૨. "ભ ૭ ગ"

ગાં શિરા શું શશિશો' સુખકાર, સજી સગળો સુખસાગરને';
તું મદિરા મદથી ન મચીશ, બચીશ ભજી નટનાગરને;
ઈશ્વરને તજી અન્ય ભજે જડ, કૂપ તજે ગ્રહિ ગાગરને;
ઓડ વેડ વેદ તણાં તજિ, ચાર કરે કિમિયાગરને. ૧૫૧

૧૦૮. હંસી છંદ. અ૦ ૨૨. "મ મ ત ન ન ન સ ગ"

માં મોતીને નાંના સંગે, ધરમ કરમ પર રંગઝગ લાગી;
હંસી ત્યાંની બોલી ત્યારે, અઘટિત ગરવ ન કરિશ અભાગી;
જે પોતાને ધર્મી જાણે, પરજન પર અતિ અરૂચિજ આણે;
તેને તે શું ધર્મી ધારે, તન તજિ ખચિત ગમન દુઃખ ખાણે. ૧૫૨

૧૦૯. કેકનીશારદા છંદ. અ૦ ૨૩. "ર ૭ ગ લ"

રે' રરા રે' રરા રાગ લ કે' કિનો, શુદ્ધ સારી' રિતે સાંભળી સાદ,
કેકની શારદા સૌથિ શોભે ભલી, અંતરે એજ તું રાખજે યાદ,
આ રવરે એકઠો યે મકારે મળી, જેશ તો સર્વને લાગશે સ્વાદ:
જો અકારે મકારે મળી જેશ તો, તુચ્છ તું થૈશ મેલીશ મર્જાદ. ૧૫૩

૧૧૦. સર્વગામી અથવા અગ્ર છંદ. અ૦ ૨૩. "ત ૭ ગ ગ"

તું તાત તું તાત તું ગંગસાંથી, ભલું કામને આળિને કામ કીધું;
તું 'સર્વગામી' સદા વિશ્વનું તે, વળી મૂળથી 'અગ્ર' તો માંડી લીધું;
જો શુદ્ધ ભાવે સજી સેવના તો, વડા દેવના વૈરિથી વેર લીધું;
તેં સિંધુ સંખ્યા સમ કીધિ કોટીન કૃપા પ્રાણિને પાળવા એ પીધું. ૧૫૪

૧૧૧. વર્ણુવાઘેશ્વરી છંદ. અ૦ ૨૩. "ય ૭ લ ગ"

લતે તાત તું તાત તું ગા અભુને,
પ્રભુની આશા બાલ પામશે';

રટા વણું વાઘેશ્વરી નામના ને,
  કહો તે તમે આવશે કામ શે?
મળે મોક્ષનો માર્ગ તો શ્રી પ્રભુથી,
  પ્રભુથી પુરો પ્રેમ જો જામશે;
તજી અન્યનો આશરો આ સમામાં,
  ભજો ભક્તિથી વેદના વાસરો. ૧૫૫

૧૧૨. ઇંદ્રવિજય અથવા મત્તગયંદ છંદ. અ૦ ૨૩. "ભ૭ ગુગ"

ગો શિશુ સાસ સુસાસ ગણિ ગણિ;
  ત્રાસ નિવારણ તો પ્રભુ તે છે;
'ઇંદ્રવિજે' પણ એથી થયો વળી,
  'મત્તગયંદ' મુકાવણ જે છે;
વિશ્વનું કારણ દુઃખ વિદારણ,
  તારણ તેજ ઉગારણ એ છે;
દીનદયાળ પ્રજાપ્રતિ પાળક,
  દેવ તને સઘળાં સુખ દે છે. ૧૫૬

ઈશ્વર વિષે.

કોઇક દેશતણા કવિયો નિજ, ભૂપતિને ભગવાન ભણેછે,
કોઇક દેશ તણા કવિયો, ગુરૂનેજ પ્રભૂ અવતાર ગણેછે;
સૂર્ય સમુદ્ર હુતાશનના, મહિમાની ભિંતો ચિત માંહિ ચણેછે;
કોણ નકી દલપત્ત કહે દિલ, દૃષ્ટિથકી પ્રભુ દૂર રહેછે. ૧૫૭
તોપણ તેં કશુએ ન કહ્યું કદિ, થાવર વસ્તુ તણો કરિ થાપ્યો;
તોપણ તેં કશુએ ન કહ્યું કદિ, ક્રોધ ધરી લઈ કર્વત કાપ્યો;
તોપણ તેં કશુએ ન કહ્યું જપમાળ ધરી કર જીભથી જાપ્યો;
કોઈ પ્રકાર કહે દલપત્ત, ન ઉત્તર ઈશ્વર તેં કદિ આપ્યો. ૧૫૮
કૈક વશ્યા વનવાસ ઉદાસથિ, મંદિર માલતણી તજી માયા;
કૈક તને મળવા હળવા તુજે, ધ્યાન ધરી બહુ તીરથ ધાયા;
કૈક મુઆ ઉપવાસ કરી કરિ, કૈક પ્રજાળિ મુઆ નિજ કાયા;
તોપણ તેં દલપત્ત કહે નહિ, ઉત્તર એક દીધો જગરાયા. ૧૫૯

હારિ રહ્યા મનમાંહિ મુનીશ્વર, વિશ્વપતી તણિ વાત વિચારી,
તર્ક કરી કરિ તત્વ જડ્યું નહિ, દ્રષ્ટિ ઘણી દિલ ઊંડિ ઉતારી,
માન તજી અનુમાન કરી લખ્યુ, કે મન વાણિ ન પોચિ અમારી;
કેમ શકે કહી કોઈ કવીશ્વર, ઈશ્વરની ગતિ વિશ્વથી ન્યારી. ૧૯૦
ભક્તિ કરી ભલિ ભાત મુઆ પણ, માનવિ પાસ વિમાન ન આવ્યું;
પત્ર ન મોકલ્યું અત્ર લખી વળિ, કોઈનિ સાથ ન કેણ કહાવ્યુ;
હોત રહ્યો જન કોઈ સજીવન, તોપણ માનત તેનું બતાવ્યું;
કાંઈ ઉપાય ન તેથિ કરે જન, જે જનના મનમાં જ્યમ ભાવ્યુ. ૧૯૧

૧૧૩ મલ્લિકા છંદ અ૦ ૨૩. "જ ઝ લ ગ"

જન્મ જોજિ જન્મ જોજિ જન્મો ગણુતાં, જગ એક જ જાતિતણું જડશે;
ઋતુઓ બહુ ફૂલ જુદાં જ જુદાં, મલિકા નહિ જૂઈ ચિતે ચડશે;
નથી પ્રભુ એ પણ નામ અપાર, અપાર પ્રભુ નજરે પડશે;
મહા સમજુ જન તો સમજે, પણ ધડજ ધાર ઘણા ધડશે. ૧૯૨

૧૧૪ કિરીટ છંદ. અ૦ ૨૪. "ભ ૮"

ઝંભભ ઝંભભ ઝંભ બજે ડફ,
  એ શુણિ આવિ મળ્યાં જન આંગણ;
પીછ તણા કરિ કૈક કિરીટ,
  ધર્યા શિર જામનિમાં કરિ જાગણ;
એમ જ અભાગિ અજાણનિ આગળ,
  આવિ મળી વળિ નારિ અભાગણ;
ખેલ કરી ખુબ ફેલ કરે જન,
  ફેલિ ફિતૂરિ તને કટ ફાગણ. ૧૯૩

૧૧૫ દેવ છંદ. અ૦ ૨૪. "ય ૮"

લગારિ ગરારે સરાસરાગ છાંડી;
  કહી તર્કમાંથી જતો રૈશ જાણી;
તજી દેવવાણી જગે શબ્દ તેહ
  યાવની માં અને કાળનો અર્થ આણી,

રમા-શબ્દમાંથી જતો રૈ સતો તે,
અમા એટલે એ અલક્ષ્મી પ્રમાણી;
રૂડા રામના નામમાં તે રહ્યાથી,
લિધી એટલી શક્તિ તો સર્વ તાણી. ૧૬

૧૧૬. વૈકુંઠધામા છંદ. અ૦ ૨૪. "ર ૮"

ગાંળ તો તાંતિ તે તાંત-તે-ગાંઈએ,
રે' કહ્યો અંન્ય ઉપાંસિ શા કારણે;
દેવ વૈકુંઠધામા વિના વિશ્વમાં,
ધ્યાન ધારૂ ન ધારી ખરી ધારણે;
અંતરે આંટિ એ તો પડી આદિથી,
પાંચમે વર્ષ પોઢ્યો હતો પારણે;
છેક તે ટેક છોડ્યોજ છૂટે નહીં,
બોલતાં બોલ બીજી રિતે બારણે. ૧૬

૧૧૭. દુમિલા છંદ. અ૦ ૨૪. "સ ૮"

શશિ શું રશિ શું શશકાંતણિ સંગત,
અંગ ઉમંગ સજી સજવી':
તુજને જન તે દુમિલાપ થકી,
કહિ નામ શશાંક પિડે પજવી;
તજિ તે છબી પુર્ત હવે હરખાઈ,
ભલી છબી કોઈ બીજી ભજવી:
જગમાં હલકાઈ કહે મણિ મનજન,
તે તણિ સંગત તો તજવી. ૧૬

૧૧૮. સુખદા, વિખણુ, અથવા સુરેશ્વર છંદ. અ૦ ૨૪ "જ૭ ય'

જજોતિ જજોતિ જયે' કરી જ્યોત,
જુઓ જયવંત જને' કરિ જેવી,
સદા 'સુખદા' અપવર્ગ વિષે પણ,
આગળ એજ થશે વળિ એવી:
વડી પ્રિય, 'વિખણુ' 'સુરેશ્વરને' વળિ,
ને પરમેશ્વરને પ્રિય તેવી;

માત્રાતણા ને વરણના, જૂદા જૂદા તે જાણવા,
સગળા મળીને સોળ ભેદ, વિવેક રાખિ વખાણવા. ૧

સંખ્યાલક્ષણ.

આટલી માત્રાની કહો કવિ, છંદ જાતી જેટલી,
આટલા અક્ષરની કહો વળિ, છંદ જાતી કેટલી;
જો એમ પૂછે પ્રશ્ન તો, કહિયે ઉત્તર ગણતી કરી,
સમજજો તેનું નામ સંખ્યા, ધીરનર ધીરજ ધરી. ૨

માત્રાસંખ્યા.

દોહરા.

આંક એક પછિ બે લખી, પછિ મેળવ પુરે અંક;
ત્રણ લખિને તે પ્રથમનો, ગણિ લખ પાંચ નિશંક. ૩
એ સંખ્યાથી સમજવું, એક કળાનો એક;
એના બે છંદો બને, વળિપણ એજ વિવેક. ૪

માત્રાસંખ્યાનું ઉદાહરણ.

કેટલી માત્રાના.	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦
કેટલી જાતિના છંદો બને.	૧	૨	૩	૫	૮	૧૩	૨૧	૩૪	૫૫	૮૯

પ્રસ્તારનું કારણ.

દોહરા.

તે સઘળા છંદો તણા, કરિ જોવા આકાર;
ઇચ્છા જો ઉર ઉપજે, પછિ કરિયે પ્રસ્તાર. ૫

માત્રા પ્રસ્તાર.

જો તું ઇચ્છે, જેટલી, માત્રાનો પ્રસ્તાર;
ગુરૂ લખિને ગણતાં વધે, તો લઘુ આગળ ધાર; ૬
પ્રથમ ગુરૂ નીચે લઘુ, પછિ લખ ઉપર પ્રમાણ;
જો માત્રા ગણતાં ઘટે, લઘુગુરૂ આગળ આણ. ૭
એજ રિતે લખતાં જવું, આવે જ્યાંસુધિ અંત;

---

૧ પહેલો આંકડો.

જપતા આવે સર્વ લઘુ, લખિયે ત્યાં પર્યંત. ૮

માત્રાપ્રસ્તારનાં ઉદાહરણ.

કેટલી માત્રાનો	૧	૨	૩	૪	૫
પ્રસ્તાર.	।	ऽ	।ऽ	ऽऽ	।ऽऽ
		।।	ऽ।	।।ऽ	ऽ।ऽ
			।।।	।ऽ।	।।।ऽ
				ऽ।।	ऽऽ।
				।।।।	।।ऽ।
					।ऽ।।
					ऽ।।।
					।।।।।

શુચિલક્ષણ.

રૂપ એ વિષે કેટલાં, આદિલઘુનાં હોય;
અંત લઘુ, ગુરૂ આદિનાં, ગુરૂ છેવટનાં જોય. ૯
અને લઘુ આદ્યંતનાં, લઘુ આગળ ગુરૂ અંત:
ગુરૂ આગળ લઘુ અંતનાં, દિસે ગુરૂ આદ્યંત. ૧૦
સંખ્યાક્ષરથી સર્વનો, તેનો થાય તપાસ;
શુચિ તેને તો સમજવી, વધે અચળ વિશ્વાસ. ૧૧

માત્રાપ્રસ્તાર શુચિ.

હરિગીત છંદ.

સંખ્યાંત અંક સમીપ અંક, સમાન જાણો જેટલાં;
લઘુ આદિનાં રૂપ એટલાં, લઘુ અંતનાં પણ એટલાં:
અંત્યાંકથી દ્વિતિયાંકસમ, ગુરૂ આદિનાં, ગુરૂ અંતનાં;
વળિ જરૂર જાણો એટલાં, એમાં લઘુ આદ્યંતના. ૧૨
અંત્યાંકથી તૃતિયાંક-સમ, લઘુ અંતને ગુરૂ આદિનાં;
તેનીજ તુલ્ય તમામ છે, ગુરૂ અંતને લઘ્વાદિનાં;
પણ ચતુર્થાંક પ્રમાણ છે, આદ્યંત ગુરૂનાં વૃત્ત તો;
શુચિ માત્રિકા પ્રસ્તારની, દિશિ દાખવે દલપત્ત તો. ૧૩

પાંચમાત્રાના પ્રસ્તારની સુચિનું ઉદાહરણ

રૂપનો આકાર.	એમાં કેટલાં રૂપ
લઘુ આદિનાં.	૫
લઘુ અંતનાં.	૫
ગુરુ આદિનાં.	૩
ગુરુ અંતનાં.	૩
આદિ અંતલઘુનાં.	૩
લઘુ આદિ અને ગુરુ અંતનાં.	૨
ગુરુ આદિ અને લઘુ અંતના.	૨
આદિઅંત ગુરુનું.	૧

નષ્ટનું લક્ષણ. દોહરો.

એમ પ્રસ્તારે અમુકમું, કહિયે કેવું રૂપ
કે ઉત્તર એ પ્રશ્નનો, નષ્ટ ક્રિયા કવિ ભૂપ. ૧૪

માત્રા નષ્ટવિધિ.

હરિગીત છંદ.

કર નષ્ટ માત્રા જેટલાનું, લઘુ બધા લખિ તેટલા;
સંખ્યાંક તે ઉપર લખી, ફેરવટ ઉપર છે જેટલા;
પ્રશ્નાંક બાદ કર્યા પછી, જે અંકબાદ બની શકે;
તેની તળેનો લઘુ તથા, પરલઘુ મળી ગુરુ થઈ ટકે. ૧૫
તે અંક બાદ કર્યા પછી, જે અંક બાદ બીજો થશે;
ત્યાં પણ કહ્યા પરમાણ ગુરુ કર, જ્યાં સુધી ઘટતા જશે;
એમ રીત માત્રા નષ્ટની, જિવમાં કવીજન જાણજો;
ધીર દેખિ તેનો દાખલો, ઉરમાં અચળ મતિ આણજો. ૧૬

પાંચમાત્રાના ચોથા રૂપના નષ્ટનું

ઉદાહરણ.

૧ ૨ ૩ ૫ ૮
। । । । ।
ડ ડ

૮ માંથી પ્રશ્નનો અંક એટલે ૪ બાદ કરતાં બાકી ૪ રહે તે ૪ માંથી ૩ બાદ થઈ શકે, માટે ૩ ની તળેનો તથા તે પછીનો

લઘુ મળીને ગુરૂ કરવો, અને ૩ બાદ થયા પછી ૧ રહે તેમાંથી ૧ બાદ થઈ શકેછે, માટે ૧ ની તળેનો અને તે પછીનો લઘુ મેળવીને ગુરૂ કરવો. એવું ચોથું રૂપ છે.

ઉદ્દિષ્ટનું લક્ષણ.

દોહરો.

એક રૂપ લખિ આપને, કહે કિયું આ રૂપ:
દેખિ ક્રિયા ઉદ્દિષ્ટની, ભાખેછે કવિભૂપ. ૧૭

માત્રાઉદ્દિષ્ટવિધિ.

હરિગીત છંદ.

લઘુઉપર ગુરૂઉપર તળે, સંખ્યાંક લખિ મતિ ગાઢિયે;
ગુરૂ ઉપરના સગળા ગણી, અંત્યાંકમાંથી કાઢિયે;
જે અંક ત્યાં બાકી જુઓ, તે રૂપ જાણો તેટલું;
લવલેશ કાંઇ વિશેષ નથિ, આ વિષે સમજો એટલું. ૧૮

પાંચમાત્રાના બીજા રૂપના ઉદ્દિષ્ટનું

ઉદાહરણ.

૧ ૩ ૫
ऽ । ऽ
૨ ૮

અંત્યાંક ૮ છે તેમાંથી ગુરૂ ઉપરના ૧-૫ એટલે ૬ બાદ કરતાં બાકી ૨ રહ્યા; માટે બીજું રૂપ જાણવું.

મેરૂ લખવાનું કારણ.

દોહરા.

પૂછે એ પ્રસ્તારમાં, સર્વ લઘુની સાખ;
એક એક વધત ગુરૂ, ભેદ કેટલા ભાખ. ૧૯
મેરૂ યંત્ર તો માંડિયે, પડે તુરત પીછાણ;
સાન કરિ સમજાવતાં, સમજે ચતુર સુજાણ. ૨૦

માત્રામેરૂ વિધિ.

હરિગીત છંદ.

સૌ ઉપર કોઠો એક પછિ, બે બે પછી ત્રણ ત્રણ કરો;

તેમજ કળાઓ જેટલીનો, પંક્તિ તેટલીનો ખરો ;
ભરિ ઉપર કોઠે એક પછિ છે, પંક્તિમાં છેલાં ઘરો ;
એ સર્વમાં પણ એકડા, ભલિ ભાત સમજીને ભરો. ૨૧
દર આદિ કોષ્ટકમાં બિજી, પંક્તિ થકી લખજો તમે ;
લખિ એક, પછિ બે, એક, ત્રણ, વળિ એક, ચાર અનુક્રમે ;
પછિ મધ્ય ઘર ભરવાં રહ્યાં, વિગતી કહુંછું તે વિષે ;
તે ઘર ઉપરના ઘરતણો, વળિ તે ઉપર જમણી દિશે— ૨૨
લગતુંજ ઘર જે હોય તેનો, અંક મેળવિ માંડિયે;
કહું રીત માત્રા મેરૂની, ભરતાં નજર નહિ છાંડિયે ;
લખવાતણા ઘર ઉપર લગતાં, હોય જો ઘર બે કદા ;
તો ડાબિ દિશાનું ઘર ગણો, તે ઉપરનું જમણું સદા. ૨૩
ભરિ એમ આખો યંત્ર, છેલી પંક્તિ છેલા ઘરતળે ;
ધરિ શૂન્ય તેથી સમજવું, રૂપ ગુરૂવિના એટલાં મળે ;
શુન્યથી પ્રથમ લખિ એક, બે, ત્રણ, એમ ઘર છે જેટલાં ;
તેટલા ગુરૂનાં રૂપ છે, ઘર અંક બોલે તેટલાં. ૨૪

દોહરો.

પ્રતિ પંક્તીથી ડાબિ દિશ, લખ માત્રાના આંક ;
પંક્તિ માંહિના મેળવી, લખ જમણા સંખ્યાંક. ૨૫

૭ માત્રાનો મેરૂયંત્ર.

૧	૧				૧
૨	૧	૧			૨
૩	૨	૧			૩
૪	૧	૩	૧		૫
૫	૩	૪	૧		૮
૬	૧	૬	૫	૧	૧૩
	૩	૨	૧	૦	
	ગુ.	ગુ.	ગુ.	ગુ.	

પતાકાનું કારણ.

રૂપ કહ્યાં મેરૂવિષે, વધઘટ ગુરૂનાં જેહ;
કિયાં કિયાં તે સમજવા, સજો પતાકા એહ. ૨૬

માત્રાપતાકાવિધિ.

હરિગીત છંદ.

જેટલી માત્રાની પતાકા, કરવિ ઇચ્છે અંતરે;
ઉભિ લીટિ ઘર લખિ તેટલાં, સંખ્યાંક, નીચેથી ભરે;
શિર ઉપરના ઘરથી પછી, ઘર એક એક અવાંતરે;
મેરૂની છેલી પંક્તીનાં, અક્ષર પ્રમાણે ઘર કરે. ૨૭
ગુરૂ શુન્યની ગુરૂ એકની, અનુક્રમે પંક્તી જાંણિને:
શિર અંકમાંથી બાદ, નીચેના કરી ઉર આણીને;
ગુરૂ એકની પંક્તી લખે, ત્યાં હોય તે ન લખે ફરી;
તે પંક્તિના આંકોથિ, ગતવળિ આંક નીચેના કરી. ૨૮
ગુરૂ બેનિ પંક્તી ગોઠવે, પછી ત્રણ ગુરૂની તે થકી;
પૂરો પતાકાયંત્ર એ, રીતજ નિપજેછે નકી;
જે અંક એકે પંક્તિમધ્યે, એકવાર લખાય તો;
ફરિ અન્ય પંક્તિમાં પછી, લેવો નહીં લેવાય તો. ૨૯

૭ માત્રાની પતાકા.

૦ ગુરૂનાં રૂપ.	૧૩					
	૮					
૧ ગુરૂનાં રૂપ.	૫	૮	૧૦	૧૧	૧૨	
	૩					
૨ ગુરૂનાં રૂપ.	૨	૩	૪	૬	૭	૯
૩ ગુરૂનાં રૂપ.	૧					

આમાંથી	બાદ કરી	લખ્યાછે.	
૧૩	૮	૫	૧ ગુરૂની પંક્તિમાં.
૧૩	૫	૮	
૧૩	૩	૧૦	
૧૩	૨	૧૧	
૧૩	૧	૧૨	
૫	૩	૨	૨ ગુરૂની પંક્તિમાં.
૫	૨	૩	
૫	૧	૪	
૮	૨	૬	
૮	૧	૭	
૧૦	૧	૯	

મર્કટીનું કારણ.

મનહર છંદ.

મર્કટી મંડાવવાનું કારણ કહુંછું હવે,
  જેથકી જણાયછે જરૂર ભેદ જેટલા;
આટલી કળાનાં કહો કેટલાંક રૂપ થાય,
  તે તમામ રૂપના કહો વરણ કેટલા;
તેમાં ગુરૂ કેટલા ને કેટલા લઘુ લખાય,
  કેટલી કળાઓ મળી અક્ષર તે એટલા;
પુછે એમ પ્રશ્ન કોઈ પાસે આવી પંડિત તો,
  મર્કટી મધ્યેથી ભેદ તુર્ત જડે તેટલા. ૩૦

માત્રા મર્કટીવિધિ.

૭ કોઠાની ઉભી પાંત લખીને તે પાંત પ્રતે,
  આડી પાંતો જેટલી માત્રાની મર્કટી કરો;
પેલી પાંતે એક આદિ અંક માત્રિકાના માંડી,
  બીજીમાં રૂપ સંખ્યાંક ધારી ધારીને ધરો;

પ્રથમની પાંતના તે બીજી પાંત ગુણા ગણી,
ત્રીજીમાં તમામ આંક ભલી ભાતથી ભરો;
છઠીમાં લખીને એક બમણો તેને બનાવી,
ત્રીજીના બીજા કોઠાથી બાદ કરવો ખરો. ૩૧
બાકી રહે તે તો પછી છઠીના બીજામાં મુકી,
તેને વળી બમણો વિચારીને બનાવિયે;
ત્રીજીના ત્રીજા કોઠાથી તેને વળી બાદ કરી,
છઠીના ત્રીજા કોઠામાં ઠીક ગોઠવાવિયે;
એમ છઠી ભરી છેક પાંચમીમાં પેલું શુન્ય,
લખીને છઠીના આંક મૂળથી મંડાવિયે;
છઠીનો ને પાંચમીનો પછી શિરવાળો ગણી,
ચોથી પાંત ચતુરપણે રૂડી રચાવિયે. ૩૨

હરિગીત છંદ.

છે પંક્તિ પેહેલી માત્રિકાની, બીજિ વૃતની જાણવી;
તે સર્વ વૃતની માત્રિકાની, ત્રીજિ ઉરમાં આણવી;
વળિ એમ ચોથી અક્ષરોની, પાંચમી ગુરૂની ગણો,
છે છઠ્ઠિ લઘુની પંક્તિ તો, ભલિભાત એ રીત ભણો. ૩૩

માત્રા મર્કટીનું ઉદાહરણ.

કેટલીક માત્રાના.	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
કેટલી જાતના છંદ.	૧	૨	૩	૫	૮	૧૩	૨૧
તે બધા છંદોની કેટલી માત્રાઓ.	૧	૪	૯	૨૦	૪૦	૭૮	૧૪૭
બધા થઇ કેટલા અક્ષરો.	૧	૩	૭	૧૫	૩૦	૫૮	૧૦૯
તેમાં કેટલા ગુરૂ.	૦	૧	૨	૫	૧૦	૨૦	૩૮
કેટલા લઘુ.	૧	૨	૫	૧૦	૨૦	૩૮	૭૧

દોહરા.

તે તો મે માત્રા તણા, કહિયા આઠ પ્રકાર;
વળી વદુંછું વરણના, ભલે ભણો ભણનાર. ૩૪

વરણસંખ્યા વિધિ.

વરણ એકનાં રૂપ બે, બેનાં ચળકે ચ્યાર;
તેમજ ત્રણનાં આઠ છે, બમણા એમ અપાર. ૩૫

વરણસંખ્યાનું ઉદાહરણ.

કેટલા વરણના.	૧	૨	૩	૪	૫	૬
કેટલી જાતના છંદો.	૨	૪	૮	૧૬	૩૨	૬૪

વરણપ્રસ્તાર વિધિ.

સર્વ ગુરૂ લખિ પ્રથમના, ગુરૂ નીચે લઘુતાણ;
પછિ લખ ઉપલી પક્તિસમ, ઘટતા ગુરૂ લખિ જાણ. ૩૬

વરણપ્રસ્તારનું ઉદાહરણ.

કેટલા અક્ષરનો.	૧	૨	૩
પ્રસ્તાર.	ऽ	ऽऽ	ऽऽऽ
	।	।ऽ	।ऽऽ
		ऽ।	ऽ।ऽ
		।।	।।ऽ
			ऽऽ।
			।ऽ।
			ऽ।।
			।।।

વરણપ્રસ્તાર શુચિ.

અંત અંક સંખ્યાંકનો, તેથિ પ્રથમ જે જાણ;
લઘુ આદિ, લઘુ અંતનાં, પ્રસિદ્ધ રૂપ પ્રમાણ. ૩૭
ગુરૂ આદિ, ગુરૂ અંતનાં, તેપણ તેને તુલ્ય;

એથી પૂર્વના અંકસમ, લઘુ આદ્યંત ન ભૂલ. ૩૮
લઘુ આદિ–ગુરૂ અંતનાં, ગુરૂ આદિ લઘુ અંત;
એ પણ છે એ અંકસમ, એમજ ગુરૂ આદ્યંત. ૩૯

ત્રણ અક્ષરના પ્રસ્તારની શુચિનું ઉદાહરણ.

રૂપનો આકાર.	એવાં કેટલાં.
આદિલઘુનાં.	૪
અંતલઘુનાં.	૪
આદિગુરૂનાં.	૪
ગુરૂ અંતનાં.	૪
આદ્યંતલઘુનાં.	૨
લઘુ આદિ અને ગુરૂ અંતનાં.	૨
ગુરૂ આદિ અને લઘુ અંતનાં.	૨
આદ્યંતગુરૂનાં.	૨

વરણનષ્ટ વિધિ.

મનહર છંદ.

પ્રશ્નઅંક એકી હોય તો પ્રથમ ગુરૂ લખ;
બેકી હોય તો પ્રથમ લઘુ લખી વાળીયે;
પછી તેનું અર્ધ કર કરી ન શકાય તો તે;
માંહિ એક મેળવીને અર્ધ ભાગી ભાળિયે:
બેકી આવ્યે લઘુ બીજે એકી આવ્યે એમ ગુરૂ,
લખી લખી એજ વિધિ નિયમ નિહાળિયે:
જેટલાનું જાણો કામ કહે દલપતરામ,
તેટલા અક્ષર લખી સંશય તો ટાળિયે. ૪૦

ત્રણ અક્ષરના પાંચમા રૂપના નષ્ટનું.

ઉદાહરણ.

૫ ૩ ૨
ऽ ऽ ।

વરણઉદ્દિષ્ટ વિધિ દોહરો.

આદિ વરણશિર એક લખિ, અવર શિરે સંખ્યાંક:

એક ભેળવો મેળવી, લઘુ ઉપરના આંક. ૪૧

વરણના ઉદ્દિષ્ટનું ઉદાહરણ.

કેટલામું.	૫	૬	૭
રૂપ.	૧૨૪	૧૨૪	૧૨૮
	ડડ।	।ડ।	ડ।।

વરણમેરૂ વિધિ.

હરિગીત છંદ.

શિરઉપર કોઠા બે કરિ, પછી એક એક અધિક કરો,
આદ્યંત કોઠા સર્વ મધ્યે, આંક એક ભલે ભરો;
બીજા ઉપર બે બે જરૂર, બનેલ કોઠા હોય તે,
બે મેળવીને માંડિયે, ગણવો પડે ફરી તોય તે. ૪૨

વરણ મેરૂનું ઉદાહરણ.

૧	૧	૧	૨				
૨	૧	૨	૧	૪			
૩	૧	૩	૩	૧	૮		
૪	૧	૪	૬	૪	૧	૧૬	
૫	૧	૫	૧૦	૧૦	૫	૧	૩૨
	૫	૪	૩	૨	૧	૦	
	ગુ	ગુ	ગુ	ગુ	ગુ	ગુ	

વરણપતાકા વિધિ.

ઘનાક્ષરી છંદ.

જેટલા વરણની પતાકા કરવા વિચાર,
તેથી એક વધતા કોઠાની ઉભી પાંત કર;
નીચે લખી એક પછી સગળા સંખ્યાંક લખ,
ઉપરનો એક તજી આડી પાંતો પછી ધર;
ઉપરનો કોઠો એ તો શુન્યગુરૂનો સમજ,
નીચે એક, બે, ત્રણ ગુરૂની પંક્તિયો ઉચ્ચર;
નીચેનાજ આંક ઉભી પાંતના અક્ષરો સાથે,
મેળવી મેળવી આડી પાંતો ભલી ભાતભર. ૪૩

દોહરા.

શિર ધર અંક ન મેળવિશ, લખેલ ફરીન લખિશ;
પણ મેળવજે પાંતના, કશી ન ફિકર કરિશ. ૬

ચાર અક્ષરની પતાકા ભરવાની રીત.

મનહર છંદ.

એક ને બે મળી ત્રણ, એક ચાર મળી પાંચ,
એક આઠ મળી નવ વિગતે વિચારજે;
બે ને ચાર મળી છ છે, બે ને આઠ મળી દશ,
ત્રણ ચાર સાત, ત્રણ આઠના, અગ્યાર જે;
પાંચ આઠ તેર, અને ચાર આઠ મળી બાર,
છ ને આઠ ચૌદ, સાત આઠ તિથિ ધારજે:
ચાર અક્ષરોની પતાકાનો તે ચોખો વિચાર,
પઢશે પંડિત થવા પુરો ધરે પ્યાર જે.

ચાર અક્ષરોની પતાકાનું
ઉદાહરણ.

૩૫.	૧૬					
૩૫.	૮	૧૨	૧૪	૧૫		
૩૫.	૪	૬	૧૦	૭	૧૧	૧૩
૫.	૨	૩	૫	૯		
૧.	૧					

વરણમર્કટી વિધિ.

હરિગીત છંદ.

મેકાદિક પછી, સંખ્યાંક બીજીમાં કરો;
મ ગુણી કરી, ને ચોથી પંક્તિ ભલે ભરો;
શિ પાંચમિ, છઠ્ઠિ પંક્તિ વિષે ધરો;
મે મેળવી, ત્રીજી તમામ તણાં ધરો. ૪

વરણ મર્કટીનું ઉદાહરણ.

કેટલા અક્ષરના.	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
કેટલી જાતના છંદ.	૨	૪	૮	૧૬	૩૨	૬૪	૧૨૮
તે બધાની માત્રા.	૩	૧૨	૩૬	૯૬	૨૪૦	૫૭૬	૧૩૪૪
અક્ષરો.	૨	૮	૨૪	૬૪	૧૬૦	૩૮૪	૮૯૬
ગુરૂ.	૧	૪	૧૨	૩૨	૮૦	૧૯૨	૪૪૮
લઘુ.	૧	૪	૧૨	૩૨	૮૦	૧૯૨	૪૪૮

ભાષાકવિતા વિચાર.

દોહરા.

-હસ્વ ઉચરિયે દીર્ઘનો, દીર્ઘ-હસ્વ ઉચરાય;
જોડાક્ષર જુદા પડે, ભાષાકવિતા ન્યાય. ૪૭
વિના અનુક્રમ ગોઠવે, કર્તા કર્મ ક્રિયાય;
અર્થ અનુક્રમથી કરે, એ અન્વય કહેવાય. ૪૮
જે, તે, જો, તો, ને, વળિ, હો ધાતુનાં રૂપ;
એ શબ્દો ઉમેરિને, કરે અર્થ કવિભૂપ. ૪૯
ભણે વિભક્તિ છઠ્ઠિયે, તણું કેરૂં એ વીધ;
કીધું બદલે કીધને, દીધ, લીધ, ને પીધ. ૫૦
જુના કવિયિયે જુઓ, એવા શબ્દ લખેલ;
તેમ ઉચરિયે તેટલા, નહિ ગણિયે બગડેલ. ૫૧
પણ જો નવા બગાડિયે, તો તે ભારે ભૂલ;
એકજ કવિયે એક થળ, લખેલ તે તે તુલ્ય. ૫૨
ઉદધી બદલે દધી લખો, તનૂજ બદલે તન;
દધ નહિ લખિયે ઉદધનો, મનુજ તણો નહિ મન. ૫૩

નિયમ જોઈ વ્યાકરણનો, નવો શબ્દ તો થાય;
અથવા સંસ્કૃત શબ્દ પણ, વિવેકથી વપરાય. ૫૪

અથ કાવ્યદૂષણ.

અમંગળિક.

આંબાનો રક્ષક કહે, બાગ આવશો આજ;
તો ત્યાં તમને તુરત હું, મરવા દઉં મહારાજ. ૫૫

મરવા દઉં એ અમંગળિક શબ્દ છે.

નિંદાયુક્ત.

અવર નૃપતિની નિજ નગર, ફરે આણ ને દાણ;
દિગમલ સઘળા દેશમાં, તારી માને આણ. ૫૬
જીવિ ઘણા જુગ જગતમાં, લે કીર્તિ ગણિ લાખ;
એ આશિષ આપું તને, લે ખોબો ભરિ રાખ. ૫૭

દેખીતી ભૂલ.

ધુમાડો સિંદુરસમો, કાજળ જેવી ઝાળ;
ચુના જેવા કોયલા, રાખ ગુલાબી લાલ. ૫૮

ક્લિષ્ટાર્થ.

જો હું ગતિ જ્યાં જાય ત્યાં, કરૂંછું જ્યારે લોક;
અથાક ગુણ વિચારતાં, સરસ વધેછે શોક. ૫૯

(જેનો અર્થ કવિ પણ સમજી શકે નહિ, તે ક્લિષ્ટાર્થ.)

ઉપરના દોહરાનો અર્થ.

હે લોકો જ્યાં જાયનાં ઝાડ હોય, ત્યાં જ્યારે હું ગતિ કરૂંછું ત્યારે તેની સુગંધીનો ઘણો ગુણ વિચારતાં મારા મનમાં સારો શોક વધેછે. કદાપિ ચિત્રકાવ્ય, કે બે અર્થવાળી કવિતામાં ક્લિષ્ટાર્થ આવે તે ભૂલ કહેવાય નહિ.

પુનરૂક્ત.

એક શબ્દાર્થ ફરીથી આવે તે પુનરૂક્ત દોષ કહેવાય.

રાજકુંવર સારો સરસ, જુવાન તે જે સોય;
પશુ જનાવર જાણવો, જો ન ભણેલો હોય.

"સારો અને સરસ, તે અને સોય, પશુ અને જનાવર" એ બબે શબ્દોના એકજ અર્થ છે.

દોષ નહીં પુનરૂક્તનો, ફરે અર્થ આકાર:
સરસ બુદ્ધિ તે મનુષ્યની, જેના સરસ વિચાર.
હે હરિ હે હરિ હે હરી, તું સુખનો દાતાર:
ધન્ય ધન્ય તું ધન્ય તું, તું કરૂણા કરનાર.

જતિભંગ.

(અરધો શબ્દ પહેલા પદમાં, અને અરધો બીજામાં હોય, તે જતિભંગ કહેવાય.)

કોશળદેશ અયોધ્યા દશ, રથ સુત સીતાનાથ;
હેતે હું પ્રણમું જ હર, બાને જોડી હાથ.
(એમાં દશરથ સુત, હરબાને એ શબ્દો તૂટ્યા છે.)

હીનોપમા.

(ઉતરતી ઉપમા અપાય તે હીનોપમા કહેવાય.)

[illegible] મીના સમી, [illegible] હરનાર:
તું ગજસ રાવણ સમો, પરમ પુરૂષ અવતાર.

વિશેષોપમા.

કાંતાનું મુખ કમળ સમ, કોમળ અતિ વખણાય:
પેખી પતિ મુખ ચંદ્રને, પરમ પ્રફુલ્લિત થાય.

(એમાં સ્ત્રીના મુખને કમળની ઉપમા આપી, અને તે પતિના મુખને ચંદ્રની ઉપમા આપી, પણ ચંદ્રને જોઈને કમળ પ્રફુલ્લિત થાય નહિ. માટે એ વિશેષોપમા કહેવાય.)

ઇત્યાદિક અવગુણ ઘણા, કવિતાના કહેવાય;
મેં તો આદિશ માત્ર કંઇ, દેખાડી કવિરાય. ૬૫

કવિતાના ગુણ વિષે.

કહિયે અંતરલાપિકા, યુક્તિ અંદર હોય;
યુક્તિ ઉપજે બહારથી, બહિર્લાપિકા સોય. ૬૬

અંતર્લાપિકા.

દગલ નૃપતિ તજ રાજ્યમદ, ડાટિ હાલભાટાઇ;
એકાંતર અક્ષર કવી, એમ કહે ચતુરાઇ. ૬૭
(એમાંથી એક અક્ષરને આંતરે કવિનું નામ નીકળેછે.)

બહિર્લાપિકા.

ચતુર્થાંશનું નામ શું, હાનો ઉલટો જેહ;
કામનિ કહેછે કંથને, આપો મુજને એહ. ૬૮

ઉત્તર પાન.

એકાનેકોત્તર.

(એક ઉત્તરમાં ઘણા ઉત્તર હોય તે એકાનેકોત્તર.)
કોણ અધિક સ્નેહી સગું, શું ઇચ્છે સૌ આપ;
ઉત્તમ પ્રાણી કોણ છે, માનવી મોટે માપ. ૬૯
'માનવી' એમાં ત્રણ ઉત્તર છે. મા, માન, માનવિ.

અંતર્લાપિકા એકાનેકોત્તર મિશ્ર.

મનહર છંદ.

હોય શું હાથીની પીઠે શું ઘડીને સાઠે ભાગે,
કહો વાર કેટલા ને શોભીતી શી ચીજ છે;
કેટલા મનુષ્યે મળી વંશનો વિસ્તાર થાય,
વિદ્યાનાં વિશેષ કહો કેણે વાવ્યાં બીજ છે;
કેણે રાજનગરમાં કીધી ફોજદારી સારી,
સાત પ્રશ્ન સાંભળીને લીટી બે લખીજ છે;
પેલી હોપ સાહીબ ને દુજી તો દોલતરાયે,
ઉત્તર એમાંથી લીધા સાતે સમજીજ છે. ૭૦

[illegible]

ગૂઢોત્તર.

(જેનો ઉત્તર તેમાં હોય પણ સમજી શકાય નહિ તે ગૂઢોત્તર.)

ચોપાઈ.

એકુને શેનું બહુ કામ, બીજા પક્ષતણું શું નામ;
જો સમજે નહિ ઉત્તર સદ્ય, તો કહું શું કે જા હળવદ. ૭૧

(કહ્યું કે ન સમજે તો કાઠિયાવાડનું ગામ હળવદ છે. ત્યાં જા, પણ તેમાંજ ઉત્તર છે કે હળ અને વદ.)

ન્યૂનાર્થ.

(અક્ષર ઘણા, પણ સારાંશ થોડા, તે ન્યૂનાર્થ.)

દોહરા.

નગ દુહિતા પતિ પુત્રના, વાહનધરની નાર;
રવિ તેના પિતુપર પડ્યો, પણ નાવ્યો ભરતાર. ૭૨

અર્થ.

હે સખી, પર્વતની દીકરી ગંગા, તેના પતિ શિવ, તેનો પુત્ર કાર્તિકસ્વામી, તેનું વાહન મોર, તેનો ધરનાર વિષ્ણુ, તેની સ્ત્રી લક્ષ્મી, તેનો બાપ સમુદ્ર કહેવાયછે. તેના ઉપર સૂર્ય પડ્યો. મતલબ કે સૂર્ય આથમ્યો, પણ હજી મારો ધણી ઘેર આવ્યો નહિ.

અધિકાર્થ.

થોડા અક્ષરોમાં ઘણો અર્થ હોય તે અધિકાર્થ.

વિ, દી, ઉ, હુ, બ, ના વાયદા, વીત્યા જોતાં વાટ;
મુજ હૈડામાં હે સખી, ઉપજ્યા અધિક ઉચાટ. ૭૩

અર્થ.

વિજયાદશમ, દીવાળી, ઉત્તરાયન, હુતાશની અને બળેવનાં વાયદા વાટ જોતાં જોતાં વીતી ગયા; હે સખી, હવે તો હૈયામાં ઘણા ઉચાટ ઊપજ્યા.

સર્વતોભદ્ર.

૬૨ એક ચરણ ચાર તરફથી વાંચી શકાય તે સર્વતોભદ્ર કહેવાય.
સંપ રૂષિયે બાજીરાવ પેશ્વાને શાપ દીધો ત્યારે તે બોલ્યોકે-)

અનુષ્ટુપ છંદ.

માગુંછું એક તે આપો, શાપથી લક્ષ્મિ જો ખસે;
જ્યાં સુધી સૂર્ય ને ચંદ્ર, હિંદુશીશ શિખા વસે. ૭૪

સંપ બોલ્યો સર્વતોભદ્ર.

જા શે દે વી વિ દે શે જા
શે જ તે ર ર તે જ શે
દે તે ખા શી શિ ખા તે દે
વી ર શી શ શ શી રવિ.

(આ છંદ ચારે તરફથી વંચાયછે.) ૭૫

ગોમૂત્રિકા, અશ્વગતિબંધ ભેદ, કપાટબંધ ભેદ.

દોહરો.

સાર સાર ઉરધાર નર, ધર શિરપર કરતાર;
ઝેર વેર ઉર દૂર કર, પરહર પરધર નાર. ૭૬
ઈત્યાદિક અગણિત દિશે, રચના ચિત્ર વિચિત્ર;
દેખાડી દિશ માત્ર મેં, મનમાં ધરજો મિત્ર. ૭૭
ધ્વનિ ઉપજે જે અર્થમાં, ઉત્તમ કવિતા એહ;
ગ્રંથ વધે વિગતી લખે, કહું ટુંકામાં તેહ. ૭૮

ધ્વનિનું ઉદાહરણ.

નર બે ન્યાયાધીશની, ભલી કરી મેં ભેટ;
મુખ મોટું છે એકનું, એકનું મોટું પેટ. ૭૯

એમાં એવું કહ્યું કે બે ન્યાયાધીશ છે, તેમાં એક મોટા મોં-વાળો છે, અને એક મોટા પેટવાળો છે. હવે તેમાં મતલબ એવી છે કે એકનું લાંચ ખાતાં મોં ભરાતું નથી, અને બીજો મોટા દિલવાળો ઉદાર છે. એવી રીતે જુદી મતલબ નીકળે તે ધ્વનિ કહેવાય, અને ધ્વનિવાળી કવિતા ઉત્તમ કહેવાયછે; પણ તે કવિતાના નિયમ પ્રમાણે શબ્દોની રચનામાં હોય તો ઉત્તમ કહેવાયછે.

જેમકે-આ રાજામા કાંઇ વિવેક નથી, કેમકે પોતાના મિત્ર, સગા અને શત્રુઓને સૌને સરખો ઇનસાફ આપેછે. વાહવાહ ભાઇ! તમે તો બહુ ડાહ્યા દેખાઓછો. મતલબ કે ગાડા છો.

૭ આક્ષેપાલંકાર—કોઈ વાતની મોઢે હા કહીએ પણ તેનો ખરો અર્થ જોતા નાનો અર્થ નીકળે અને મોઢે નાકહીએ અને અર્થ હાનો નીકળે જેમકે-એક છોકરાને હોળીની લડાઈમા જતા તેને બાપે કહ્યુંકે ઠીક છે પથરાની લડાઈમા લડવા જા હુ ના કહેતો નથી પણ પહોર પેલો છોકરો લડાઈમા મરી ગયો, તે વાત યાદ રાખજે—મતલબ કે જઇશ નહિ, તેમા માણસ મરી જાયછે. લડવા જનાર એક માણસને વારવા જનારે કહ્યુ કે તને વારવા આવ્યો નથી, પણ શીખામણ દેવા આવ્યોછું મતલબ કે વારવા આવ્યોછુ. ના ભાઈ ના અમારામાં તો કાંઈ અકલ નથી અમે તો લખી વાચી જાણીએ, મતલબ કે અમે સમજીએ છીએ.

૮ વિભાવના અલંકાર જે કાંઇ કામ કરવુ હોય તેનું સાધન થોડું છતા અથવા મુદ્દલ ન છતા કામ થાય તે વિભાવનો અલકાર. જેમકે ફલાણે તો લાકડીની તરવારે જીત મેળવીછે. કેટલાએક જુવાનીઆ વગર ભાગ પીધે દીવાના થાયછે

૯ સારાલંકાર—એક એકથી ચડતાનું વર્ણન કરવું તે સારાલંકાર—જેમકે મધ મીઠું છે. પણ તેથી મીઠુ અમૃત અને તેથી પણ મીઠા કવિતાના વચન હોયછે

૧૦ કાવ્યલિંગાલંકાર—કહેવાની જે મતલબ હોય તેના કારણ બતાવીને મજબૂત કરીએ તે કાવ્યલિંગ—જેમકે કેફ કરવાથી પૈશા વ્યર્થ જાયછે, શરીરમા રોગ થાયછે અને બુદ્ધિ ઘટેછે, માટે નિશો કરવો નહિ.

૧૧ સંભાવના અલંકાર—જો આમ હોય તો આમ થાય એમ કહીએ તે સંભાવના અલંકાર. જેમકે જો આ ચંદ્રમાથી ઇશ્વર ડાઘ કાઢી નાખે અને કોયલના જેવો મધુર સ્વર ઉચ્ચારવાની શક્તિ તેમા મુકે અને કપૂરના જેવો સુગંધ તેમા મુકે તો લક્ષ્મીજીના મુખની ઉપમા તે પામે

૧૨ અનુગુણાલંકાર બીજી વસ્તુઓની સહાયતાથી એકનો ગુણ દૃઢતા પામે તે અનુગુણાલંકાર. જેમકે જાતે માંકડું, વળી તેણે ભાગ પીધી, વળી તેને ભૂત વળગ્યુ અને વળી તેને કૂદવાની નીસરણી મળી. એટલે પછી તેને કૂદવામા શી મણા રહે.

૧૩ વક્રોક્તિ અલંકાર કોઇના બોલેલા વચનમાથી બીજો અર્થ કહાડીને અથવા કરકડીમા જુદો અર્થ કરીને કહેવું તે વક્રોક્તિ જેમકે સૂત્રધારે રંગલાને કહ્યુ કે દશરથ લાલનું ધ્યાન કર, ત્યારે રંગલો બોલ્યો કે લાલ એટલે રાતા દશરથને મારે શું કરવાછે, આપણને તો રાતો ૧ રથ મળે એટલે બસ છે

૧૪ ભાવિકાલંકાર. ભૂતકાળની કે ભવિષ્યકાળની વાત હાલમા તરત બનતી હોય એવા ભાવથી વર્ણવે તે ભાવિકાલંકાર. જેમકે ભારતનું યુદ્ધ થયું અને દિલ્લીના

શોભેછે એ ગુણ તે બંનેનો સરખાવ્યો માટે શોભેછે તે ગુણ અથવા ધર્મ કહેવાય. જેવી તે ઉપમા બતાવનાર શબ્દ કહેવાય. એ રીતે ચારે વાના જેમાં હોય તે પૂર્ણોપમા કહેવાય. અને તેમાના કોઈનો અધ્યાહાર કરવો પડતો હોય તો લુપ્તોપમા કહેવાય.

ઉદાહરણ—આ સ્ત્રીનો કોયલના જેવો સ્વર છે. એમા કોયલના જેવો મધુર સ્વર કહ્યો નહિ, માટે મધુર એ શબ્દનો અધ્યાહાર કરવો પડેછે. માટે લુપ્તોપમા.

૨ રૂપકાલંકાર. ઉપમેયને ઉપમારૂપ કહીએ તે રૂપકાલંકાર-જેમકે કોઈ કવિને દેખીને કહીએ કે જુઓ આ મહા કવિ કાલિદાસ આવ્યા. વિદ્યારૂપી ધન ઉત્તમ છે ઇત્યાદિ.

૩ ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર. કોઈ વસ્તુને કોઈ જાણે કે હું જાણુંછું કે અથવા હું ધારૂંછું કે એમ કહીને બીજી વસ્તુ માની લેવી, અથવા ખરૂં કારણ મૂકી દઈને કલ્પિતકારણ માની લેવું તે ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર કહેવાય. જેમકે આકાશમાં કાળાં વાદળાં દોડેછે તે કોઈ જાણે કે ઇંદ્રના હાથી દોડતા હોયપણું. મિરાઈ શીવવા આવે ત્યારે રાજા, ને રાંક સો તેને પથરણું પથરાવી આપેછે; તેનું કારણ એ હશે કે મિરાઈનું ગાંભુનું રાજ્ય જ્યારે પાદશાહે લીધું ત્યારે એવો પરવાનો કરી આપેલો હશે જે તમને કોઈ પથરણું પાથરી આપ્યા વિના ભોંય બેસારે તો તે પાદશાહનો ગુનેગાર છે. એટલાસારૂ તેને પથરણું પથરાવી આપેછે.

૪ અતિશયોક્તિ અલંકાર. જે અતિશય ટકા ચડાવીને બોલવું તે અતિશયોક્તિ કહેવાય જેમકે મુંબાઈમાં એટલા તો ગામટી ડાકટરો ભરાયાછે કે કૂતરાને મારવા સારૂ નીચા વળીને ભોયથી ઢેખાળા લેવા જઈએ કે ડાકટર હાથમાં આવે.

વઉઠાનો મેળો એવો ભરાયો હતો કે તલપૂર જગ્યા ખાલી નહોતી.

એક સ્ત્રીને તેના ધણીએ કહ્યું કે મારે કાલે પરદેશ જવું છે તે સાંભળતાજ તે એટલી સુકાઈ ગઈ કે તેની આંગળીની વીંટી નીકળી પડી તે પાછી પહેરતાં કાંડે ચડી ગઈ, ઇત્યાદિ.

૫ અપ્રસ્તુત પ્રશંસા અથવા અન્યોક્તિ અલંકાર જેના વિષે બોલવું હોય તેના વિષે ન બોલતા તેને લાગુ પડે તેમ બીજા વિષે બોલીએ તે અપ્રસ્તુત પ્રશંસા અથવા અન્યોક્તિ અલકાર કહેવાય. જેમકે એક તાડને જોઈને કવિએ કહ્યું કે તું સઉથી મોટો તો કહેવાયો, પણ તારી છાયામાં તારે આશરે રહીને કોઈ માણસ, પશુ કે પક્ષી સુખ પામ્યાં નહિ અને કોઈને મીઠા ફળ તેં ચખાડયા નહિ એટલુંજ નહિ, પણ તેં તારૂં શરીરે ઢાકયું નહિ. માટે તારી મોટાઈને ધિક્કાર છે. એ રીતે તાડને કહ્યું પણ કંજુસ મોટા માણસને તે વાત લાગુ પડી. એજ રીતે. પંચોપાખ્યાનની તથા ઇસપનીતિવગેરેની વાતો છે તે અપ્રસ્તુત પ્રશંસાલંકારની છે.

૬ વ્યાજ સ્તુતિ અલકાર ઉપરથી નિંદા કરેલી જણાય, પણ તેમાં સ્તુતિ હોય અને ઉપરથી સ્તુતિ દેખાય પણ ખરૂં જોતા તેમા નિંદા હોય તે વ્યાજ સ્તુતિ અલકાર.

ઉપવિત ....જનોઈ.
ઉભય......................બેની સંખ્યા.
ઉર.........................છાતી, મન.

ક.

કંદુક ....દડો.
કમળા ....લક્ષ્મી.
કમળાકર ....સરોવર.
કિલહંસ ....હંસનું બચ્ચું.
કલિતા ....કળી શકાય એવી.
કામા........................સ્ત્રી.
કિરીટ ....મૂગટ.
કિશોર ....ફૂટતી જુવાનીની અવસ્થા.
કુસુમ વિચિત્રા..........તરેહ તરેહનાં ફૂલવાળી.
કૃષિ........ ....ખેતી.
કેકિની શારદા .... મોરની વાણી.
કેતકી ....કેવડાનું ઝાડ.
કેતુમાળો....... ....ધજાઓની હારવાળી, મતલબ કે સદ્ગુણ રૂપી ધજાઓની હારવાળી.
કેશું.......................કેશુડાં.
કોટિશીર્પા ....કરોડ માથાંવાળો ઇશ્વર.

ખ.

ખંજ ....લૂલા.

ગ.

ગણ ....જથ્થો. ત્રણ અક્ષરના જથાનું નામ. એક ગણ.
ગંધ દાનિકા............અતરદાની, ગુલાબદાની.
ગાઢ ....મજબૂત.
ગી ....ગિરા, વાણી.

ગુરૂ.....................મોટો.
ગૂઢ.....................ગુપ્ત, છાનું.
ગ્રાહી.....................પકડીને.

ચ.

ચંદ્રવર્ત્મ.....................ચંદ્રનો રસ્તો.

છ.

છત.....................દોલત.

જ.

જંગ.....................યુદ્ધ.
જનક.....................પિતા.
જનની.....................માતા.
જ્ઞાતો.....................જાણનાર.

ત.

તડવું.....................કોઈની પાછળ દોડવું.
તરલ નયન.....................ચપળ નેત્ર.
તામરનેન.....................તાંબા જેવી રાતી આંખવાળું.
તાળ.....................તાળી, છંદ બોલતાં જે અક્ષર ઉપર ટકોરો વગાડાય તે.
તિમિર.....................અંધારૂં.
તુંગા.....................ઊંચા, ઉદ્ધત.
તોટક.....................ત્રૂટક.
ત્રાતા.....................રક્ષણ કરનાર.

દ.

દાનિકા.....................દેનારી.
દારા.....................સ્ત્રી.
દિવા.....................દિવસ.
દુઃખહારી.....................દુઃખહરનાર.
દુર્મિલાપ.....................દુષ્ટ મિલાપ.
દ્રુતવિલંબિત.....................દોડવું અને ઉભા રહેવું.

ધરણીધર .... પરમેશ્વર.

ધિ .... બુદ્ધિ.

ન.

નગ ....પર્વત.

નટનાગર .... ઈશ્વર.

નય .... નમ્રતા.

નવપલ્લવ .... નવાં પાંદડાં.

નષ્ટ ... . ખોવાએલું.

નળ .. ..રામનો શુભટ વાનરો હતો.

નિધાન ....ભંડાર.

નિધિ .... સમુદ્ર.

નિમિષ ....અલ્પ કાળ.

નિરક્ષર ....વગર ભણેલો.

નિશિપાળ ....રાતે રે...

ફ.

ફસવું ....બંધનમાં આવવું.

બ.

બાબુ ....ગૃહસ્થ.
બિંદુ...................... ..મીડું, છાંટો.

ભ.

ભગની.....................બેન.
ભવદેવ........ .. ..શિવ.
ભામો ....ભ્રમણા.
ભારતિ.....................સરસ્વતી.
ભ્રમરાવળી ....ભમરાની પંક્તિ.
ભ્રાતા (ભ્રાત) ....ભાઈ.

મ.

મજરો ....સલામ.
મણિબંધ ... .હાથનું કાંડું.
મત્ત ગયંદ ... .મચેલો હાથી.
મંદાક્રાંતા...................ગાંડી અને ગભરાએલી, અથવા હળવી ને ઉતાવળી.
મધુ...... ....મીઠાશ.
મર્કટી ... .માંકડાની માદા.
મલ્લિકા.......................એક જાતના ફુલનું ઝાડ.
માણવકાક્રીડ ....બાળકની રમત.
મુક્ત ....બંધનરહિત.
મુદમાતા ....આનંદમાં મસ્ત.
મુનિશેખર... ....ઋષિનો તોર, અથવા ઋષિનો ઉપરી.
મૌક્તિકદામ................મોતીની માળા.

ભુજંગી, મોતીદામ, તોટક, ઇત્યાદિ વૃત્ત કહેવાયછે. જેમ એક જાતિમાં ૮૪ અથવા તેથી વધારે નાતો હોયછે, તેમ-જ એક છંદના અનેક વૃત્ત હોયછે. વ્રજ ભાષાના પિંગળો-માં વૃત્તનું નામ છંદ લખ્યુંછે. માટે આ પિગળમાં પણ તેમજ રાખ્યુંછે.

વૈશ્વદેવી .... નિત્ય હોમ કરવાવાળો.
વ્યંડળ .... હીજડો.

શ.

શર .... બાણ.
શશક .... સસલું.
શાલિની .... વિશાળ.
શિખરિણી .... પર્વત.
શિખા .... ચોટલી.
શિશુ .... બાળક.
શુચિ .... શુદ્ધ, તાજો મેળવેલો ને.
શ્રેણી .... માળા.
શૈલ .... પર્વત.
શ્રવણ .... કાન.
શ્રી .... લક્ષ્મી, શોભા.

સ.

સંગતિકા .... સોબતી.
સદ્મ .... ભવન.
સમાનિકા .... સરખામણી.
સમ્રાટ .... [illegible].
સરિતા .... નદી.
સદ્ગુણી .... [illegible].
સવિતા .... સૂર્ય.
શાખા .... ડાળી [illegible].
સારંગી .... સારાં અંગવાળાં.